

A Comparative Study of Strategies for the Prevention and Resolution of Family Conflicts in the Qur'an, Islamic Narrations, and Psychology

Mohammadhasan. Ramezani Alavi¹, Hossein. Khoshdel^{2*}, Farhad. Mohammadi Masiri³, Mohammad. Nasehi²

1. Department of Quran and Hadith Sciences, Kas.C, Islamic Azad University, Kashan, Iran

2. Department of Islamic Studies, Kas.C, Islamic Azad University, Kashan, Iran

3. Department of Psychology, Kas.C, Islamic Azad University, Kashan, Iran

Received: 07 May 2026

Accepted: 13 Aug 2026

First Available: 21 Aug 2026

Final Publication: 21 Mar 2027

Keywords

Family Conflicts, Holy Qur'an,

Islamic Narrations, Family

Psychology, Prevention,

Arbitration, Counseling.

ABSTRACT

This study aimed to comparatively examine strategies for preventing and resolving family conflicts in the Holy Qur'an, Islamic narrations, and psychology and to identify their convergences, differences, and potential for integration. This qualitative study employed a descriptive-analytical, documentary, and comparative design. Data were extracted from relevant Qur'anic verses, Islamic narrations, interpretive and jurisprudential sources, and literature on family psychology and couple therapy. Sources were purposively selected according to their direct relevance to conflict prevention, marital adjustment, conflict management, arbitration, counseling, and separation. Extracted data were coded using qualitative content analysis and were subsequently categorized according to the timing of intervention, intended objective, mechanism of action, and degree of third-party involvement. A comparative analysis was then conducted across the three perspectives. The analysis indicated that the identified strategies could be organized into three major levels: prevention before marriage and throughout marital life, gradual intervention after conflict emerges, and specialized or formal intervention in severe disputes. Informed spouse selection, compatibility, mutual consent, affection and mercy, observance of reciprocal rights, constructive communication, emotional regulation, modification of expectations, and development of shared meaning emerged as major preventive factors. After conflict occurred, constructive dialogue, behavioral correction, reconciliation, emotional regulation, counseling, mediation, and family arbitration formed a gradual intervention sequence. Separation was identified as a final option when corrective interventions failed or when continuation of the relationship resulted in persistent harm. Comparative analysis showed that the primary differences among the three perspectives concerned their epistemological foundations and terminology, whereas substantial functional convergence existed regarding prevention, protection of dignity, gradual conflict resolution, third-party assistance, and prioritization of reconciliation over separation. Integrating the ethical and spiritual capacities of Qur'anic and narrative teachings with scientific psychological methods can provide a comprehensive framework for preventing, managing, and resolving family conflicts and can strengthen family counseling, arbitration, and family-skills education.

How to cite:

Ramezani Alavi, M., Khoshdel, H., Mohammadi Masiri, F., & Nasehi, M. (2027). A Comparative Study of Strategies for the Prevention and Resolution of Family Conflicts in the Qur'an, Islamic Narrations, and Psychology. *Study and Innovation in Education and Development*, 7(1), 1-29.

* Corresponding Author:

Hossein Khoshdel

E-mail: hossein.khoshdel@iau.ac.ir

© 2027 the authors. Published by Institute for Knowledge, Development, and Research.

This is an open access article under the terms of the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) License.

EXTENDED ABSTRACT

INTRODUCTION

The family is one of the most fundamental social institutions and a primary context for the formation of psychological security, emotional attachment, moral development, socialization, and individual well-being. Although marital and family relationships can provide affection, support, meaning, and stability, differences in expectations, needs, personality characteristics, value systems, role perceptions, and patterns of communication can also create disagreement and conflict. Family conflict is therefore not necessarily an abnormal phenomenon; rather, the manner in which disagreement is anticipated, prevented, interpreted, and managed determines whether it remains a manageable relational challenge or develops into chronic distress, emotional estrangement, violence, or divorce. Contemporary family research emphasizes the multidimensional nature of marital conflict and points to interpersonal, psychological, social, cultural, and structural determinants of family instability (3-5). Changes in family structure, patterns of social interaction, and contemporary forms of parent-child and marital relationships have further increased the need for systematic approaches to strengthening family functioning (7, 8).

From an Islamic perspective, marriage is not regarded merely as a private contract but as a moral, spiritual, and social institution founded on responsibility, dignity, affection, mercy, and mutual rights. Qur'anic teachings provide both preventive principles for maintaining marital harmony and gradual strategies for dealing with disagreement when it occurs (9-11). Islamic narrations similarly emphasize purposeful marriage, free and informed spouse selection, moral and religious compatibility, mutual respect, forbearance, fulfillment of marital rights, and avoidance of injustice (12-15). Particular attention has also been given to the interpretation of Qur'anic prescriptions concerning nushuz and family discord, especially the necessity of understanding corrective measures within the broader principles of dignity, proportionality, non-harm, and the rejection of violence (16-19).

A particularly important Qur'anic mechanism is family arbitration, which introduces qualified third-party intervention when direct reconciliation between spouses is no longer sufficient. Previous studies have emphasized arbitration as a pre-divorce mechanism aimed at restoring communication, identifying the roots of conflict, and facilitating reconciliation (20-22). This function has substantial conceptual proximity to contemporary counseling and couple therapy, in which trained professionals facilitate problem solving, emotional regulation, trust reconstruction, and modification of dysfunctional interaction patterns (1, 2, 23). Cognitive-behavioral and relationship-education perspectives likewise highlight

communication training, cognitive restructuring, emotional regulation, realistic expectations, and premarital preparation as central mechanisms of conflict prevention and intervention (24, 25). More recent Islamic family research has also emphasized prevention of emotional divorce, development of family skills, and conceptualization of divorce prevention as a multidimensional and gradual process (26, 27). Family law further demonstrates that preservation of marriage should not be equated with compulsory continuation of a harmful relationship and that protection of dignity and rights remains essential when reconciliation fails (28). Accordingly, the present study aimed to comparatively examine strategies for preventing and resolving family conflicts in the Holy Qur'an, Islamic narrations, and psychology and to identify their convergences, differences, and potential for integration.

METHODS AND MATERIALS

This study employed a qualitative, descriptive-analytical, documentary, and comparative design. The unit of analysis consisted of textual and conceptual data derived from Qur'anic verses, Islamic narrations, interpretive and jurisprudential materials, and psychological literature related to marital and family conflict. The sampling strategy was purposive and concept-oriented. Materials were included when they directly addressed, or provided a clearly interpretable principle concerning, prevention of family conflict, marital adjustment, management of disagreement, reconciliation, arbitration, counseling, protection of marital rights, or termination of a severely dysfunctional relationship. The Qur'anic component focused particularly on teachings concerning marital responsibilities, nushuz, shiqaq, reconciliation, arbitration, affection, mercy, equitable treatment, and separation. The narrative component addressed purposeful marriage, free spouse selection, compatibility, moral conduct, mutual rights, patience, nonviolence, consultation, and preservation of family dignity. The psychological component included premarital education, spouse selection, communication skills, emotional regulation, cognitive restructuring, problem solving, counseling, mediation, trust rebuilding, and development of shared meaning.

Data were collected through systematic documentary review and conceptual note-taking. Extracted content was initially organized according to source and then categorized according to its functional role in either conflict prevention or conflict resolution. Subsequent coding considered the timing of intervention, target of intervention, mechanism of action, relational objective, and degree of external involvement. Qualitative content analysis was then used to identify recurring concepts, followed by comparative

analysis to determine areas of conceptual convergence, divergence, and complementarity among the three perspectives. Similarity was assessed primarily at the functional level rather than on the basis of identical terminology. For example, Qur'anic exhortation and constructive communication were compared in terms of their role in restoring dialogue, while family arbitration and professional mediation were compared in terms of their third-party corrective function.

FINDINGS

The analysis produced three major clusters of findings. The first concerned preventive strategies operating before marriage and throughout ordinary marital life. Across the examined sources, prevention began with the formation of a sound marital foundation rather than with the appearance of overt conflict. Major preventive themes included purposeful marriage, free and informed spouse selection, compatibility between partners, preparation for marital roles, mutual affection and mercy, respect for personal dignity, premarital education, constructive communication, emotional regulation, realistic expectations, recognition of emotional needs, shared values and meaning, mutual responsibility, avoidance of violence, and early use of qualified assistance. Religious sources placed relatively greater emphasis on moral, spiritual, and value-based compatibility, whereas psychological approaches expanded compatibility to include personality, communication, cultural background, expectations, and lifestyle. Despite this difference, both perspectives converged on the principle that marital stability is strengthened when spouses enter the relationship knowingly and possess adequate relational skills.

The second cluster concerned strategies used after conflict had emerged. The extracted pattern was clearly gradual. Initial responses consisted of recognizing the problem, constructive dialogue, benevolent advice, clarification of mutual rights and responsibilities, modification of expectations, and regulation of emotional reactions. When direct interaction proved insufficient, temporary de-escalation and greater involvement of supportive or professional third parties were identified. At more severe stages, counseling, mediation, family arbitration, systematic examination of each spouse's perspective, identification of the roots of conflict, and rebuilding of trust became central. Where rights were seriously violated or safety was threatened, formal legal or protective intervention was considered necessary. Separation was identified as a final option after reasonable corrective efforts had failed or when continuation of the relationship had become significantly harmful.

The third cluster emerged from direct comparison of the three approaches. The strongest convergences were found in the priority given to prevention, gradual resolution, communication, emotional restraint, personal responsibility, protection of dignity, reconciliation before separation, and third-party assistance in severe conflict. Differences were mainly epistemological and terminological. The Qur'an and Islamic narrations framed family relationships through moral, spiritual, and normative concepts such as affection, mercy, justice, reconciliation, good conduct, and arbitration, whereas psychology used constructs such as communication competence, emotion regulation, cognitive restructuring, problem solving, compatibility, mediation, and couple therapy. Functional comparison nevertheless showed substantial complementarity. Religious teachings offered an ethical and meaning-oriented framework, while psychology offered systematic methods of assessment, training, counseling, and behavioral change.

DISCUSSION AND CONCLUSION

The findings indicate that effective prevention and resolution of family conflict require a multidimensional model rather than reliance on a single corrective technique. One of the most important conclusions is that prevention must begin before serious conflict develops. Informed spouse selection, compatibility, realistic expectations, relational education, and a shared understanding of marriage create protective conditions that reduce the likelihood that ordinary differences will escalate into persistent conflict. Prevention should therefore be understood as an ongoing developmental process extending from spouse selection through the entire marital life cycle.

A second important conclusion concerns the gradual nature of conflict management. Both religious and psychological perspectives discourage an immediate movement from disagreement to separation. Instead, the preferred sequence begins with communication and self-regulation, progresses to negotiation and correction of dysfunctional patterns, and introduces third-party intervention only when the couple cannot restore constructive interaction independently. This graduated model is important because it matches the intensity of intervention to the severity of the problem while preserving the couple's autonomy whenever possible.

The findings also highlight the central role of communication and emotional regulation. Many conflicts become destructive not because of the original disagreement but because of hostile interpretation, impulsive reaction, repeated criticism, withdrawal, humiliation, or failure to express needs appropriately. Accordingly, religious principles such as patience, benevolent dialogue, moderation, and reconciliation can be functionally

connected with psychological skills such as active listening, cognitive restructuring, anger management, and collaborative problem solving. Such integration does not require treating religious and psychological concepts as identical; rather, it involves recognizing how different conceptual systems may contribute to similar relational outcomes.

A further implication relates to arbitration and counseling. Qur'anic family arbitration can be understood as more than a traditional or ceremonial mechanism. When arbitration involves knowledgeable, fair, trustworthy, and genuinely reconciliation-oriented individuals, it performs functions comparable to structured mediation: gathering information from both spouses, identifying the roots of disagreement, reducing polarized interaction, and facilitating negotiated solutions. In contemporary settings, its effectiveness may be enhanced when arbitrators also receive training in communication, family dynamics, emotional regulation, ethical boundaries, and referral procedures. Professional counseling, in turn, may become more culturally acceptable and contextually responsive when it takes the religious values and meaning systems of couples seriously.

The comparison further demonstrates that preservation of the family should not be interpreted as preservation of any relationship under all circumstances. The common objective is better understood as preservation of a healthy, dignified, responsible, and minimally harmful family relationship. Where persistent violence, severe rights violations, or irreparable relational damage exists, insisting on formal continuation may contradict the deeper objectives of psychological health, justice, and human dignity. Separation may therefore be considered the final stage of a graduated model when reasonable possibilities of safe reconciliation have been exhausted.

Overall, the study suggests that Qur'anic teachings, Islamic narrations, and contemporary psychology should not be treated as mutually exclusive approaches to family conflict. Their integration can provide a more comprehensive framework in which religious sources contribute ethical orientation, shared meaning, responsibility, dignity, and reconciliation principles, while psychological knowledge contributes evidence-informed techniques for assessment, communication training, emotion regulation, problem solving, mediation, and therapeutic intervention. Such a framework can support prevention before marriage, strengthening during normal family life, early intervention when conflict begins, specialized assistance during serious discord, and responsible decision-making when reconciliation is no longer possible.

بررسی تطبیقی راهکارهای پیشگیری و حل اختلافات خانوادگی در قرآن، روایات و روان‌شناسی

محمدحسن رمضانی علوی^۱، حسین خوشدل^{۲*}، فرهاد محمدی مصیری^۳، محمد ناصحی^۴

۱. گروه علوم قرآن و حدیث، واحد کاشان، دانشگاه آزاد اسلامی، کاشان، ایران

۲. گروه معارف اسلامی، واحد کاشان، دانشگاه آزاد اسلامی، کاشان، ایران

۳. گروه روان‌شناسی، واحد کاشان، دانشگاه آزاد اسلامی، کاشان، ایران

چکیده

هدف پژوهش حاضر بررسی تطبیقی راهکارهای پیشگیری و حل اختلافات خانوادگی در قرآن کریم، روایات اسلامی و روان‌شناسی و تبیین نقاط اشتراک، تفاوت‌ها و ظرفیت‌های هم‌افزایی این سه حوزه بود. این پژوهش با رویکرد کیفی و به روش توصیفی - تحلیلی، اسنادی و تطبیقی انجام شد. داده‌ها از آیات مرتبط قرآن کریم، روایات اسلامی، منابع تفسیری و فقهی و همچنین منابع روان‌شناسی خانواده و زوج‌درمانی استخراج شدند. نمونه‌گیری منابع به‌صورت هدفمند و بر اساس ارتباط مستقیم آنها با پیشگیری از تعارض، مدیریت اختلاف، سازگاری زناشویی، حکمت، مشاوره و جدایی انجام گرفت. داده‌های استخراج‌شده با استفاده از تحلیل محتوای کیفی کدگذاری و سپس بر اساس زمان مداخله، هدف، سازوکار اثرگذاری و میزان مداخله شخص ثالث طبقه‌بندی و به‌صورت تطبیقی تحلیل شدند. تحلیل داده‌ها نشان داد که راهکارهای شناسایی‌شده در سه سطح عمده قابل سازمان‌دهی‌اند: پیشگیری پیش از ازدواج و در طول زندگی مشترک، مداخله تدریجی پس از بروز تعارض، و استفاده از حمایت‌های تخصصی یا رسمی در تعارضات شدید. انتخاب آگاهانه همسر، کفویت، رضایت طرفین، محبت و رحمت، رعایت حقوق متقابل، مهارت گفت‌وگو، تنظیم هیجان، تعدیل انتظارات و ایجاد نظام معنایی مشترک از مهم‌ترین عوامل پیشگیرانه بودند. در مرحله حل اختلاف، گفت‌وگو و اصلاح رفتار، مصالحه، کنترل هیجان، مشاوره، میانجیگری و حکمت به‌صورت تدریجی مطرح شدند و جدایی به‌عنوان آخرین راه‌حل در شرایط ناکامی مداخلات اصلاحی یا استمرار آسیب شناخته شد. مقایسه سه رویکرد نشان داد که تفاوت اصلی آنها در مبانی معرفتی و اصطلاحات است، در حالی که از نظر کارکردی، همگرایی قابل توجهی در تقدم پیشگیری، حفظ کرامت، حل تدریجی تعارض و تقدم اصلاح بر جدایی وجود دارد. یافته‌ها نشان می‌دهد که تلفیق ظرفیت‌های اخلاقی و معنوی قرآن و روایات با روش‌های علمی روان‌شناسی می‌تواند چارچوبی جامع برای پیشگیری، مدیریت و حل اختلافات خانوادگی فراهم سازد و زمینه تقویت مشاوره، حکمت و آموزش مهارت‌های خانوادگی را در جامعه فراهم کند.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۲۲

تاریخ چاپ اولیه: ۱۴۰۵/۰۵/۲۹

تاریخ چاپ نهایی: ۱۴۰۶/۰۱/۰۱

کلیدواژه‌ها

اختلافات خانوادگی، قرآن

کریم، روایات اسلامی،

روان‌شناسی خانواده،

پیشگیری، حکمت، مشاوره.

شیوه ارجاع دهی:

رمضانی علوی، محمدحسن، خوشدل، حسین، محمدی مصیری، فرهاد، و ناصحی، محمد. (۱۴۰۶). بررسی تطبیقی راهکارهای پیشگیری و حل اختلافات خانوادگی در قرآن، روایات و روان‌شناسی. پژوهش و نوآوری در تربیت و توسعه، ۷(۱)، ۱-۲۹.

نویسنده مسئول:

حسین خوشدل

پست الکترونیکی: hossein.khosdel@iau.ac.ir

© ۱۴۰۶ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است.

انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی CC BY-NC 4.0 صورت گرفته است.

خانواده بنیادی‌ترین نهاد اجتماعی و یکی از مهم‌ترین بسترهای شکل‌گیری شخصیت، هویت، امنیت روانی، اخلاق فردی و انسجام اجتماعی است. کیفیت روابط درون خانواده نه تنها بر سلامت روانی و عاطفی اعضای آن اثر می‌گذارد، بلکه پیامدهای آن در سطوح گسترده‌تری مانند عملکرد تحصیلی و شغلی، روابط اجتماعی، سلامت جسمانی، تربیت نسل آینده و میزان آسیب‌های اجتماعی نیز آشکار می‌شود. زندگی خانوادگی، به‌رغم ظرفیت بالای خود برای ایجاد آرامش، محبت و حمایت، همواره در معرض اختلاف ناشی از تفاوت نیازها، انتظارات، نگرش‌ها، ویژگی‌های شخصیتی، نقش‌های خانوادگی، شرایط اقتصادی و اجتماعی و نحوه تعامل اعضا قرار دارد. از این‌رو، وجود اختلاف در خانواده را نمی‌توان به‌طور کامل غیرطبیعی تلقی کرد؛ آنچه بیش از اصل وجود اختلاف اهمیت دارد، شیوه پیشگیری از تبدیل تفاوت‌ها به تعارض مزمن و چگونگی مدیریت تعارض پس از بروز آن است. مطالعات حوزه خانواده نشان می‌دهند که بسیاری از مشکلات زناشویی زمانی تشدید می‌شوند که زوجین فاقد مهارت‌های لازم برای شناخت مسئله، تنظیم هیجان، گفت‌وگوی سازنده، حل مسئله و استفاده به‌موقع از حمایت‌های تخصصی باشند؛ به همین دلیل، بررسی هم‌زمان عوامل پیشگیرانه و شیوه‌های اصلاح روابط، بخش مهمی از مطالعات خانواده و زوج‌درمانی را تشکیل می‌دهد (1, 2).

اختلافات خانوادگی پدیده‌ای تک‌عاملی نیستند و معمولاً از تعامل عوامل فردی، ارتباطی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی شکل می‌گیرند. تفاوت در نگرش زوجین به مسئولیت‌های خانوادگی، ضعف گفت‌وگوی صمیمانه، نبود توافق در انتظارات، مشکلات اقتصادی، دخالت‌های بیرونی، ناهماهنگی ارزشی و فرهنگی، ضعف مهارت‌های ارتباطی و تغییر در ساختار سنتی خانواده می‌توانند زمینه‌های تعارض را تقویت کنند. مطالعات مربوط به عوامل مؤثر بر اختلافات خانوادگی نیز بر چندبعدی بودن این پدیده و ضرورت توجه به مجموعه‌ای از زمینه‌های اجتماعی و ارتباطی تأکید کرده‌اند (3, 4). از سوی دیگر، آسیب‌های اجتماعی را نمی‌توان مستقل از کیفیت عملکرد خانواده تحلیل کرد؛ زیرا خانواده نخستین نظام حمایتی فرد است و تضعیف آن می‌تواند زمینه افزایش انواع مشکلات فردی و اجتماعی را فراهم سازد (5). حتی در حوزه سلامت نیز روابط بین فردی، حمایت اجتماعی، فشار روانی و کیفیت محیط خانوادگی می‌توانند در سازگاری افراد و نحوه مواجهه آنان با تنش‌ها نقش داشته باشند و همین امر ضرورت نگاهی جامع به سلامت خانواده را برجسته می‌سازد (6).

در سال‌های اخیر، تغییرات فرهنگی و فناورانه نیز پیچیدگی روابط خانوادگی را افزایش داده‌اند. گسترش استفاده از اینترنت و شبکه‌های ارتباطی، تغییر الگوهای تعامل والدین و فرزندان، افزایش فردگرایی، تغییر نقش‌های خانوادگی و کاهش برخی اشکال سنتی حمایت خویشاوندی، خانواده را با شرایط تازه‌ای مواجه کرده است. مطالعه تعارضات خانوادگی در چنین فضایی نیازمند توجه به کیفیت عملکرد عاطفی، احساس تعلق خانوادگی و الگوهای جدید ارتباط است. پژوهش‌های جدید، از جمله مطالعه مربوط به تنهایی، عملکرد هیجانی، خانواده‌دوستی و تعارض با والدین در نوجوانان دارای اعتیاد اینترنتی، نشان‌دهنده اهمیت متغیرهای هیجانی و ارتباطی در

تجربه تعارضات خانوادگی در شرایط معاصر است (7). در همین راستا، توجه به آموزش مهارت‌های خانوادگی در برنامه‌های تربیتی و آموزشی نیز اهمیت یافته است و طراحی الگوهای آموزشی مبتنی بر مهارت‌های خانواده و سبک زندگی اسلامی می‌تواند به عنوان بخشی از رویکرد پیشگیرانه مورد توجه قرار گیرد (8). بنابراین، پیشگیری از اختلافات خانوادگی را باید فرایندی مستمر دانست که از آموزش و آمادگی پیش از ازدواج آغاز می‌شود و در تمام مراحل زندگی خانوادگی ادامه می‌یابد.

در نگاه اسلامی، خانواده صرفاً یک قرارداد اجتماعی یا چارچوبی برای ارضای نیازهای فردی نیست، بلکه نهادی دارای ابعاد اخلاقی، معنوی، تربیتی و اجتماعی است. قرآن کریم رابطه زناشویی را در بستری از سکون، مودت، رحمت، مسئولیت و رفتار شایسته تعریف می‌کند و از این طریق، چارچوبی ارزشی برای پایداری خانواده ارائه می‌دهد. بررسی خانواده در قرآن نشان می‌دهد که روابط زن و شوهر در قالب مجموعه‌ای از حقوق و مسئولیت‌های متقابل قابل درک است و حفظ کرامت، رعایت معروف و تلاش برای استمرار یک رابطه سالم از اصول محوری آن به شمار می‌رود (9). تفسیر آیات مرتبط با خانواده نیز نشان می‌دهد که قرآن، در کنار تبیین جایگاه زن و مرد در ساختار خانواده، برای موقعیت‌های تعارض نیز راهکارهای مرحله‌ای ارائه کرده است و حل اختلاف را به واکنش‌های فوری، قهری و شتاب‌زده تقلیل نمی‌دهد (10). از این منظر، خانواده نظامی اخلاقی و مسئولانه است که در آن پیشگیری از ناسازگاری، رعایت حقوق متقابل و تلاش برای اصلاح، مقدم بر فروپاشی رابطه قرار می‌گیرد.

یکی از ویژگی‌های مهم رویکرد قرآنی به اختلافات خانوادگی، توجه به «تدریج» در مواجهه با تعارض است. در آیات مرتبط با نشوز و شقاق، به جای آنکه نخستین واکنش به اختلاف، جدایی یا مداخله رسمی باشد، مراحل متفاوتی برای اصلاح و مدیریت رابطه پیش‌بینی شده است. گفت‌وگو و موعظه خیرخواهانه، فاصله‌گذاری محدود در شرایط خاص و سپس استفاده از حکمیت و میانجیگری را می‌توان در چارچوب چنین منطق تدریجی‌ای تحلیل کرد. پژوهش درباره روش‌های کنش‌محور تربیت خانوادگی میان زن و شوهر از منظر قرآن نیز نشان می‌دهد که آموزه‌های قرآنی تنها دارای جنبه نظری نیستند، بلکه می‌توان از آنها الگوهای رفتاری و عملی برای تنظیم روابط زوجین استخراج کرد (11). در منابع اسلامی نیز نظام زندگی خانوادگی بر مجموعه‌ای از اصول مانند محبت، مدارا، مسئولیت‌پذیری، رعایت حقوق، صبر و اصلاح رابطه استوار شده است (12). به همین دلیل، مطالعه اختلافات خانوادگی از منظر قرآن باید هم شامل اصول پیشگیرانه و هم شامل سازوکارهای مداخله پس از بروز تعارض باشد.

روایات اسلامی نیز این چارچوب را گسترش داده و بر انتخاب آگاهانه همسر، رضایت طرفین، اهمیت اخلاق و ایمان، کفویت، رعایت حرمت همسر، حسن معاشرت، گذشت و پرهیز از ظلم تأکید کرده‌اند. در فقه و آموزه‌های اسلامی مربوط به ازدواج، رابطه زوجین در قالب مجموعه‌ای از حقوق و مسئولیت‌ها تحلیل می‌شود و توجه به اخلاق و صلاحیت همسر پیش از ازدواج از راهبردهای اساسی برای جلوگیری از ناسازگاری‌های بعدی به شمار می‌رود (13). همچنین، بررسی روابط خانوادگی در چارچوب اسلامی نشان می‌دهد که پایداری خانواده تنها به انجام وظایف رسمی محدود نیست، بلکه کیفیت ارتباط، احترام متقابل، توجه به نیازهای عاطفی و نحوه مدیریت اختلاف نیز در حفظ رابطه اهمیت دارد (14). از منظر روان‌شناسی اجتماعی اسلامی نیز نگرش‌ها و باورهای زیربنایی افراد می‌توانند

جهت رفتار آنان را در روابط خانوادگی تعیین کنند و پیوند میان باور، ارزش و رفتار، یکی از زمینه‌های مهم در تحلیل تعاملات زوجین محسوب می‌شود (15). در نتیجه، بسیاری از راهکارهای دینی پیش از آنکه در قالب مداخله در یک بحران ظاهر شوند، ماهیتی پیشگیرانه و تربیتی دارند.

یکی از حساس‌ترین موضوعات در بررسی آیات مربوط به تعارض خانوادگی، چگونگی فهم و تفسیر مراحل مربوط به نشوز است. اختلاف در تفسیر برخی مفاهیم قرآنی، به‌ویژه در ارتباط با آیه ۳۴ سوره نساء، موجب شکل‌گیری دیدگاه‌های مختلف درباره ماهیت و حدود اقدامات اصلاحی شده است. برخی آثار پژوهشی با بازخوانی مفهوم نشوز و «ضرب»، بر این نکته تأکید کرده‌اند که تفسیر این مفاهیم باید با اصول کلی عدالت، منع ظلم و هدف اصلاح رابطه هماهنگ باشد (16). دیدگاه‌هایی نیز بر محدودیت شدید هرگونه اقدام بدنی و ضرورت جلوگیری از آسیب جسمانی یا روانی تأکید کرده‌اند (17). بررسی شخصیت و حقوق زن در منابع اسلامی نیز نشان می‌دهد که هرگونه تفسیر از روابط خانوادگی باید با حفظ حقوق و کرامت انسانی زن سازگار باشد (18). افزون بر این، بررسی‌های مربوط به خشونت خانوادگی نشان داده‌اند که عادی‌سازی رفتارهای خشونت‌آمیز می‌تواند ساختار خانواده را تضعیف کرده و تعارض را از یک اختلاف قابل مدیریت به آسیب روانی و اجتماعی پایدار تبدیل کند (19). از این‌رو، در یک تحلیل تطبیقی معاصر باید مرز میان اقدامات اصلاحی، کنترل هیجان، فاصله‌گذاری موقت و رفتار خشونت‌آمیز به‌روشنی مشخص شود.

در کنار راهکارهای مستقیم میان زوجین، قرآن برای شرایطی که اختلاف از سطح ناسازگاری روزمره فراتر رفته و به شقاق می‌رسد، نقش شخص ثالث را نیز مورد توجه قرار داده است. حکمیت در آیه ۳۵ سوره نساء یکی از برجسته‌ترین سازوکارهای قرآنی برای حل اختلافات شدید خانوادگی محسوب می‌شود. بررسی حقوقی و تفسیری حکمیت نشان داده است که این نهاد می‌تواند در فاصله میان تعارض خانوادگی و مراجعه نهایی به طلاق قرار گیرد و با استفاده از اشخاص آگاه، خیرخواه و مورد اعتماد، فرصتی برای شناخت ریشه‌های اختلاف و ایجاد سازش فراهم سازد (20). پژوهش‌های مربوط به حل و فصل اختلافات خانوادگی در اسلام نیز حکمیت را یکی از سازوکارهای مهم اصلاح پیش از جدایی معرفی کرده‌اند (21). در این چارچوب، داوران نباید صرفاً نقش قضاوت‌کننده داشته باشند، بلکه باید با شنیدن دیدگاه هر دو طرف، شناخت زمینه اختلاف و تلاش برای اصلاح رابطه عمل کنند؛ موضوعی که با تأکید منابع دینی بر صداقت، خیرخواهی و رعایت انصاف در مداخله خانوادگی هماهنگ است (22).

این مسئله با جایگاه مشاوره در روان‌شناسی خانواده نیز قابل مقایسه است. مشاوره خانواده و زوج‌درمانی بر این فرض استوارند که بسیاری از تعارضات مزمن نه از وجود یک مشکل منفرد، بلکه از شکل‌گیری الگوهای تکرارشونده تعامل، سوءبرداشت، هیجان منفی و پاسخ‌های ناکارآمد ناشی می‌شوند. مداخلات تخصصی تلاش می‌کنند این چرخه را شناسایی و اصلاح کنند و به زوجین امکان دهند مسئله را از منظری متفاوت بررسی کنند (2). از سوی دیگر، مشاوره در چارچوب تلفیقی علم و دین می‌تواند علاوه بر مهارت تخصصی، حساسیت نسبت به باورها، ارزش‌ها و زمینه فرهنگی زوجین را نیز مورد توجه قرار دهد (23). این ویژگی در جوامعی که دین و ارزش‌های مذهبی در تصمیم‌گیری‌های خانوادگی نقش پررنگی دارند اهمیت بیشتری می‌یابد؛ زیرا بی‌توجهی مشاور به نظام ارزشی زوجین می‌تواند

اثر بخشی مداخله را کاهش دهد، در حالی که استفاده مسئولانه و علمی از منابع فرهنگی و دینی می‌تواند پذیرش فرایند اصلاح را افزایش دهد.

روانشناسی معاصر افزون بر مداخله پس از بروز بحران، تأکید زیادی بر پیشگیری اولیه دارد. آموزش پیش از ازدواج، شناخت انتظارات، بررسی تناسب زوجین، یادگیری مهارت حل مسئله و تقویت ارتباط از جمله راهکارهایی هستند که می‌توانند پیش از شکل‌گیری الگوهای ناسازگار به کار گرفته شوند. برنامه‌های آموزشی زوجین بر این اصل تأکید دارند که پایداری ازدواج تنها به علاقه اولیه وابسته نیست و نیازمند یادگیری مهارت‌های مشخص برای مدیریت تفاوت‌ها و تعارضات است (24). یافته‌های مرتبط با عوامل خانوادگی نیز اهمیت انتخاب صحیح همسر، آموزش زوجین و افزایش سازگاری زناشویی را در کاهش اختلافات برجسته ساخته‌اند (4). بنابراین، یکی از مهم‌ترین نقاط اشتراک میان رویکرد روان‌شناسی و آموزه‌های دینی را می‌توان در اهمیت مرحله پیش از ازدواج جست‌وجو کرد؛ با این تفاوت که منابع اسلامی بیشتر بر معیارهای اخلاقی، ایمانی و ارزشی تأکید می‌کنند و روان‌شناسی دامنه وسیع‌تری از عوامل شخصیتی، شناختی، ارتباطی و سبک زندگی را نیز مورد ارزیابی قرار می‌دهد.

مهارت‌های ارتباطی یکی از اصلی‌ترین محورهای پیشگیری و درمان تعارضات زناشویی هستند. سوء تفاهم، ناتوانی در بیان نیازها، گوش‌ندادن به همسر، سرزنش، تعمیم افراطی و واکنش‌های هیجانی می‌توانند یک مسئله محدود را به تعارضی مزمن تبدیل کنند. رویکردهای شناختی - رفتاری نشان می‌دهند که تفسیر افراد از رفتار همسر، باورهای زیربنایی و افکار خودکار آنان در شکل‌گیری هیجان و پاسخ رفتاری نقش اساسی دارند؛ بنابراین، اصلاح شناخت‌های ناکارآمد و آموزش پاسخ‌های سازنده می‌تواند در کاهش شدت تعارض مؤثر باشد (25). این دیدگاه از نظر کارکردی با تأکید آموزه‌های دینی بر موعظه خیرخواهانه، پرهیز از واکنش شتاب‌زده، مدارا و اصلاح رابطه قابل مقایسه است. در هر دو رویکرد، نخستین پاسخ مطلوب به تعارض، افزایش فهم متقابل و کاهش واکنش‌های آسیب‌زا است، نه تشدید نزاع.

در سال‌های اخیر، موضوع «طلاق عاطفی» نیز اهمیت ویژه‌ای در مطالعات خانواده پیدا کرده است؛ زیرا فروپاشی رابطه همیشه با طلاق حقوقی آغاز نمی‌شود و ممکن است زوجین در حالی که همچنان در یک ساختار خانوادگی زندگی می‌کنند، از نظر عاطفی، ارتباطی و حمایتی از یکدیگر فاصله گرفته باشند. مرور پیامدهای طلاق عاطفی بر اساس منابع اسلامی، اهمیت توجه به فرسایش تدریجی پیوند خانوادگی و ضرورت مداخله پیش از رسیدن رابطه به مرحله گسست رسمی را برجسته می‌کند (26). از این منظر، پیشگیری از طلاق باید از پیشگیری از بی‌تفاوتی، بی‌اعتمادی، تحقیر، انزوای عاطفی و از دست رفتن احساس تعلق آغاز شود. مفهوم‌پردازی پیشگیری از طلاق بر اساس دیدگاه اسلامی نیز نشان می‌دهد که می‌توان مجموعه‌ای از عناصر ارزشی، رفتاری، ارتباطی و اصلاحی را در قالب چارچوبی منسجم برای حفظ خانواده سازمان‌دهی کرد (27). این رویکرد با دیدگاه‌های جدید زوج‌درمانی که بر مداخله زودهنگام و بازسازی پیوند عاطفی تأکید دارند، ظرفیت هم‌افزایی قابل ملاحظه‌ای دارد.

با وجود اهمیت حفظ خانواده، هیچ رویکرد علمی یا دینی مسئولانه‌ای نمی‌تواند تداوم زندگی مشترک را مستقل از کیفیت رابطه، امنیت اعضا و رعایت حقوق آنان هدف مطلق تلقی کند. حقوق خانواده باید هم‌زمان از بنیان خانواده و حقوق فردی اعضای آن حمایت کند و در مواردی که تلاش‌های اصلاحی به نتیجه نمی‌رسند، سازوکاری عادلانه برای جدایی فراهم سازد (28). به همین دلیل، در منابع اسلامی نیز طلاق، اگرچه مطلوب و نخستین انتخاب تلقی نمی‌شود، در شرایطی که امکان استمرار سالم زندگی مشترک وجود ندارد به رسمیت شناخته شده است. اهمیت این نکته در آن است که «پیشگیری از طلاق» با «الزام به ادامه هر نوع رابطه» یکسان نیست؛ بلکه پیشگیری مطلوب باید بر ایجاد رابطه‌ای سالم، عادلانه و قابل استمرار متمرکز کند. در همین راستا، رویکردهای اسلامی و روان‌شناختی زمانی می‌توانند مکمل یکدیگر باشند که هم حفظ خانواده و هم سلامت و کرامت اعضای آن را به‌طور هم‌زمان مورد توجه قرار دهند.

از منظر کاربردی، یکی از چالش‌های اصلی آن است که آموزه‌های دینی، قواعد حقوقی و دانش روان‌شناختی در عمل گاه به‌صورت جدا از یکدیگر به کار گرفته می‌شوند. در حالی که خانواده معاصر با مجموعه‌ای از نیازهای اخلاقی، روانی، حقوقی و اجتماعی مواجه است، استفاده از یک منبع واحد برای پاسخ به همه ابعاد تعارض ممکن است ناکافی باشد. منابع دینی می‌توانند جهت‌گیری ارزشی، معنایی و اخلاقی لازم برای رابطه را فراهم کنند؛ روان‌شناسی می‌تواند ابزارهای تخصصی برای ارزیابی، آموزش مهارت، تنظیم هیجان، اصلاح شناخت و مداخله در الگوهای ناکارآمد ارائه دهد؛ و نظام حقوقی نیز می‌تواند در موارد نقض حقوق یا شکست مداخلات غیررسمی، از سازوکارهای حمایتی و الزام‌آور استفاده کند. مطالعه روابط خانواده از منظر دینی و اجتماعی، و نیز بررسی نهاد حکمیت و مشاوره، نشان می‌دهد که یک رویکرد چندسطحی می‌تواند ظرفیت بیشتری برای پیشگیری و حل تعارض داشته باشد (20، 22). در چنین چارچوبی، دآوری خانوادگی نیز می‌تواند با بهره‌گیری از دانش مشاوره و مهارت‌های ارتباطی از یک فرایند صرفاً سستی به یک مداخله سازمان‌یافته‌تر و کارآمدتر تبدیل شود.

در مجموع، ادبیات موجود نشان می‌دهد که منابع قرآنی و روایی از یک سو و روان‌شناسی خانواده از سوی دیگر، اگرچه از دو مبنای معرفتی متفاوت سرچشمه می‌گیرند، در بسیاری از اهداف عملی با یکدیگر همپوشانی دارند. هر دو بر ضرورت پیشگیری پیش از بحران، انتخاب آگاهانه، تقویت رابطه، رعایت حقوق، گفت‌وگو، کنترل واکنش‌های مخرب، استفاده از کمک دیگران در مراحل دشوار و تقدم اصلاح بر جدایی تأکید دارند. در عین حال، تفاوت‌هایی نیز وجود دارد؛ آموزه‌های اسلامی بر مبانی وحیانی، اخلاقی و معنوی و مفاهیمی مانند مودت، رحمت، معروف، احسان و حکمیت استوارند، در حالی که روان‌شناسی از مفاهیمی مانند سازگاری، تنظیم هیجان، مهارت ارتباطی، بازسازی شناختی و زوج‌درمانی بهره می‌گیرد. همین تفاوت در زبان و مبانی، ضرورت بررسی تطبیقی را افزایش می‌دهد؛ زیرا مقایسه صرف واژگان کافی نیست و باید کارکرد هر راهکار، مرحله کاربرد آن و ظرفیت آن برای پیشگیری یا حل اختلاف تحلیل شود. همچنین، پژوهش‌های جدید درباره پیشگیری از طلاق، پیامدهای طلاق عاطفی و آموزش مهارت‌های خانوادگی نشان می‌دهند که ضرورت ایجاد چارچوب‌های تلفیقی برای خانواده معاصر بیش از گذشته احساس می‌شود (8، 26، 27).

بنابراین، هدف پژوهش حاضر بررسی تطبیقی راهکارهای پیشگیری و حل اختلافات خانوادگی در قرآن کریم، روایات اسلامی و روان‌شناسی و تبیین نقاط اشتراک، تفاوت‌ها و ظرفیت‌های هم‌افزایی این سه حوزه برای دستیابی به چارچوبی جامع در تحکیم روابط خانوادگی است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف، بنیادی - کاربردی و از نظر ماهیت، کیفی است و با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و رویکرد تطبیقی انجام شده است. با توجه به اینکه هدف اصلی پژوهش، شناسایی، طبقه‌بندی و مقایسه راهکارهای پیشگیری و حل اختلافات خانوادگی در سه حوزه قرآن کریم، روایات اسلامی و روان‌شناسی خانواده است، جامعه مورد مطالعه را اسناد، متون و منابع مکتوب مرتبط با این سه حوزه تشکیل دادند. در بخش قرآنی، آیات مرتبط با تشکیل و تحکیم خانواده، روابط متقابل زوجین، نشوز و شقاق، اصلاح روابط، صلح و سازش، حکمت و داوری، جدایی و طلاق و اصول اخلاقی حاکم بر روابط خانوادگی مورد توجه قرار گرفتند. در این میان، آیات ۳۴، ۳۵ و ۱۲۸ سوره نساء، آیات مرتبط با مودت و رحمت در زندگی زناشویی، آیات ناظر بر انتخاب همسر و نیز آیاتی که بر رفتار معروف، احسان و پرهیز از ظلم در روابط زن و شوهر تأکید دارند، از مهم‌ترین واحدهای بررسی بودند. در بخش روایی نیز احادیث و روایات منقول از پیامبر اکرم (ص) و اهل‌بیت (ع) درباره اهداف و قداست ازدواج، رضایت در انتخاب همسر، معیارهای همسرگزینی، کفویت زوجین، محبت و رحمت، مدارا، رعایت حقوق متقابل، پرهیز از خشونت، مشورت، اصلاح روابط و حفظ بنیان خانواده بررسی شدند. در بخش روان‌شناختی نیز منابع و دیدگاه‌های مرتبط با روان‌شناسی خانواده و زوج‌درمانی که به موضوعاتی مانند همسرگزینی آگاهانه، آموزش پیش از ازدواج، سازگاری زوجین، مهارت‌های ارتباطی، حل مسئله، تنظیم هیجان، بازسازی شناختی، مشاوره و میانجیگری در تعارضات زناشویی پرداخته‌اند، در دامنه مطالعه قرار گرفتند. نمونه پژوهش به شیوه هدفمند و مبتنی بر معیار ارتباط مفهومی با مسئله پژوهش انتخاب شد؛ به این معنا که تنها منابعی وارد فرایند تحلیل شدند که به‌صورت مستقیم یا قابل استنباط روشن، حاوی یک اصل، راهبرد یا سازوکار مشخص برای پیشگیری از شکل‌گیری اختلاف خانوادگی یا مدیریت و حل اختلاف پس از وقوع آن بودند. بنابراین، واحد نمونه‌گیری در این مطالعه افراد انسانی نبودند، بلکه واحدهای متنی و مفهومی موجود در آیات، روایات، تفاسیر، منابع دینی و آثار علمی مرتبط با روان‌شناسی خانواده بودند. این شیوه انتخاب امکان داد راهکارهای مورد بحث نه به‌صورت پراکنده، بلکه در قالب یک چارچوب منسجم شامل اقدامات پیش از ازدواج، اصول پیشگیرانه در طول زندگی مشترک، مداخلات هنگام آغاز تعارض، راهبردهای حل اختلاف در مراحل تشدید تعارض و راه‌حل‌های نهایی در صورت ناکامی اقدامات اصلاحی بررسی شوند. گردآوری داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای و اسنادی انجام شد و ابزار اصلی پژوهش، فیش‌برداری نظام‌مند و فرم استخراج داده‌های مفهومی از متون منتخب بود. در بخش منابع دینی، قرآن کریم به‌عنوان منبع اصلی و نخستین داده‌ها در نظر گرفته شد و برای فهم مفاد آیات مرتبط با روابط خانوادگی و تعارضات زناشویی، از تفاسیر و منابع توضیحی مورد استفاده در متن پژوهش بهره گرفته شد.

علاوه بر این، روایات مرتبط با خانواده و ازدواج از مجموعه‌های حدیثی و منابع روایی و فقهی مورد استناد در مطالعه استخراج شدند. در بررسی این متون، صرف ذکر واژه «اختلاف» ملاک انتخاب نبود، بلکه هر آموزه‌ای که بتوانست در جلوگیری از شکل‌گیری زمینه‌های تعارض، کاهش شدت اختلاف، اصلاح رفتار زوجین، بازگرداندن تعامل سازنده یا پیشگیری از فروپاشی خانواده نقش داشته باشد، به‌عنوان داده مرتبط ثبت شد. بر همین اساس، مفاهیمی نظیر تقدس و هدفمندی ازدواج، انتخاب آزادانه همسر، دقت در همسرگزینی، کفویت و تناسب زوجین، مودت و رحمت، رعایت حقوق متقابل، موعظه و گفت‌وگوی اصلاحی، مدارا، فاصله‌گذاری موقت در شرایط خاص، صلح و سازش، مشورت، حکمیت خانوادگی و جدایی به‌عنوان آخرین راه‌حل مورد استخراج قرار گرفتند. در بخش روان‌شناسی نیز محتوای منابع علمی مورد استفاده در مقاله بر اساس ارتباط آنها با پیشگیری و مداخله در تعارضات خانوادگی بررسی شد و مفاهیمی مانند آموزش پیش از ازدواج، شناخت ویژگی‌های شخصیتی و ارزشی طرفین، همسان‌گزینی، اصلاح انتظارات غیرواقع‌بینانه، آموزش مهارت‌های ارتباطی، گوش‌دادن فعال، گفت‌وگوی مؤثر، حل مسئله، مدیریت و تنظیم هیجانات، بازسازی شناختی، تقویت همدلی، ایجاد نظام معنایی مشترک و استفاده به‌موقع از خدمات مشاوره‌ای استخراج شدند. برای افزایش انسجام فرایند گردآوری، داده‌های استخراج‌شده بر اساس منبع تولیدکننده آنها، یعنی قرآن کریم، روایات اسلامی و روان‌شناسی، و همچنین بر اساس کارکرد آنها در دو حوزه اصلی «پیشگیری از اختلاف» و «حل و مدیریت اختلاف» سازمان‌دهی شدند. سپس هر داده بر حسب زمان مداخله، سطح مداخله، مخاطب راهکار، هدف مورد انتظار و سازوکار اثرگذاری آن مورد بررسی قرار گرفت تا امکان مقایسه نظام‌مند سه حوزه فراهم شود.

داده‌های گردآوری‌شده با استفاده از تحلیل محتوای کیفی و تحلیل تطبیقی بررسی شدند. در مرحله نخست، متن آیات، روایات و منابع روان‌شناختی مرتبط چندین بار مطالعه شد تا گزاره‌ها و مفاهیم اصلی مرتبط با پیشگیری و حل اختلافات خانوادگی شناسایی شوند. سپس واحدهای معنایی استخراج‌شده بر اساس شباهت مفهومی در طبقات اولیه قرار گرفتند. این طبقات شامل راهکارهای پیش از تشکیل خانواده، راهکارهای تقویت‌کننده روابط در طول زندگی مشترک، اقدامات پیشگیرانه در برابر شکل‌گیری یا تشدید تعارض، مداخلات مستقیم هنگام بروز اختلاف، مداخله اشخاص ثالث و متخصصان، و راهکارهای مربوط به شرایطی بود که امکان ادامه سازنده زندگی مشترک کاهش یافته است. در مرحله بعد، مفاهیم مشابه در قالب مضامین جامع‌تری مانند انتخاب آگاهانه همسر، کفویت و سازگاری، محبت و رحمت، ارتباط و گفت‌وگوی سازنده، تعدیل انتظارات، تنظیم هیجان، مسئولیت‌پذیری و رعایت حقوق متقابل، اصلاح تدریجی تعارض، مشاوره، میانجیگری و حکمیت، پرهیز از خشونت و تقدم سازش بر جدایی سازمان‌دهی شدند. پس از شکل‌گیری این چارچوب، تحلیل تطبیقی در سه سطح انجام گرفت. در سطح نخست، اشتراک‌های قرآن، روایات و روان‌شناسی در اهداف و راهکارهای پیشگیرانه و اصلاحی شناسایی شد؛ در سطح دوم، تفاوت‌های ناشی از مبانی معرفتی، زبان مفهومی و شیوه تبیین راهکارها بررسی گردید؛ و در سطح سوم، امکان هم‌افزایی و مکمل‌بودن راهبردهای دینی و روان‌شناختی تحلیل شد. در این فرایند، شباهت مفهومی صرفاً بر اساس یکسان بودن واژگان تعیین نشد، بلکه کارکرد و هدف هر راهکار نیز در نظر گرفته شد؛ برای مثال، «موعظه و گفت‌وگوی اصلاحی» در آموزه‌های دینی با مؤلفه‌های ارتباط سازنده و گفت‌وگوی هدفمند در روان‌شناسی، یا «حکمیت» با میانجیگری و استفاده

از مداخله شخص ثالث و مشاوره تخصصی از حیث نقش آنها در کاهش تعارض و تسهیل سازش مقایسه شد. در نهایت، مضامین حاصل در یک چارچوب تفسیری یکپارچه قرار گرفتند تا مشخص شود هر یک از سه رویکرد در چه مرحله‌ای از چرخه اختلاف خانوادگی نقش برجسته‌تری دارد و چگونه می‌توان ظرفیت‌های اخلاقی و معنوی آموزه‌های قرآن و روایات را در کنار راهکارهای علمی و مهارت‌محور روان‌شناسی برای طراحی الگویی جامع‌تر در زمینه پیشگیری و حل اختلافات خانوادگی به کار گرفت.

یافته‌ها

تحلیل محتوای داده‌های استخراج‌شده از قرآن کریم، روایات اسلامی و منابع روان‌شناسی خانواده نشان داد که راهکارهای مربوط به پیشگیری و حل اختلافات خانوادگی را می‌توان در یک پیوستار زمانی و کارکردی از مرحله پیش از تشکیل خانواده تا مرحله بروز و تشدید تعارض و، در نهایت، تصمیم‌گیری درباره ادامه یا خاتمه زندگی مشترک سازمان‌دهی کرد. بر این اساس، یافته‌ها در سه محور اصلی طبقه‌بندی شدند. محور نخست، راهکارهای پیشگیرانه‌ای را دربر می‌گیرد که با ایجاد بنیان مناسب برای ازدواج و تقویت ظرفیت‌های فردی و ارتباطی زوجین، احتمال شکل‌گیری تعارضات شدید را کاهش می‌دهند. محور دوم، به راهکارهای مداخله‌ای پس از بروز اختلاف اختصاص دارد و از گفت‌وگو، اصلاح رفتار و تعدیل انتظارات آغاز می‌شود و در مراحل بعد، مشاوره، میانجیگری، حکمیت و مداخلات رسمی را شامل می‌شود. محور سوم نیز به مقایسه ساختاری سه دیدگاه و شناسایی نقاط اشتراک، افتراق و ظرفیت هم‌افزایی آنها اختصاص یافت. یافته‌های تحلیل‌شده نشان دادند که اگرچه قرآن، روایات و روان‌شناسی از مبانی معرفتی و زبان مفهومی متفاوتی برخوردارند، در بسیاری از اهداف عملی، به‌ویژه در زمینه پیشگیری از تعارض، حفظ کرامت طرفین، تقویت گفت‌وگو، کنترل واکنش‌های هیجانی، استفاده از کمک شخص ثالث و تقدم اصلاح و سازش بر جدایی، همپوشانی قابل ملاحظه‌ای میان آنها وجود دارد.

در نخستین مرحله تحلیل، راهکارهایی بررسی شدند که پیش از شکل‌گیری تعارضات شدید یا حتی پیش از آغاز زندگی مشترک می‌توانند نقش محافظتی ایفا کنند. در منابع دینی، شکل‌گیری نگرشی هدفمند و ارزش‌مدار نسبت به ازدواج، انتخاب آزادانه و آگاهانه همسر، توجه به کفویت، اخلاق و ایمان، ایجاد مودت و رحمت و رعایت حقوق متقابل از عناصر اصلی پیشگیری به شمار می‌روند. در روان‌شناسی خانواده نیز بر آمادگی پیش از ازدواج، شناخت ویژگی‌های شخصیتی و ارزشی طرفین، سازگاری در باورها و اهداف، آموزش مهارت‌های ارتباطی، شناخت نیازهای روانی، تنظیم هیجانات و شکل‌دهی معنای مشترک از زندگی تأکید شده است. بنابراین، جدول ۱ مجموعه راهکارهای پیشگیرانه شناسایی‌شده را در سه حوزه قرآن، روایات و روان‌شناسی و بر اساس کارکرد آنها در کاهش احتمال بروز اختلافات خانوادگی نشان می‌دهد.

جدول ۱. مقایسه راهکارهای پیشگیری از بروز اختلافات خانوادگی در قرآن، روایات اسلامی و روان‌شناسی

محور پیشگیرانه	قرآن کریم	روایات اسلامی	روان‌شناسی خانواده	کارکرد پیشگیرانه
هدفمند بودن ازدواج	ازدواج در چارچوب آرامش، مودت، رحمت و تشکیل یک پیوند پایدار انسانی و خانوادگی معنا می‌یابد	ازدواج نهادی ارزشمند و هدفمند تلقی شده و بر حفظ حرمت و قداست آن تأکید می‌شود	بر روشن بودن اهداف ازدواج، انتظارات و انگیزه‌های ورود به زندگی مشترک تأکید می‌شود	کاهش انتظارات غیرواقع‌بینانه و تقویت تعهد نسبت به رابطه
رضایت و انتخاب آزادانه همسر	اصل حاکم بر رابطه زوجین بر پذیرش، معروف، احترام و پرهیز از اجبار و ظلم استوار است	ازدواج اجباری مردود شمرده شده و رضایت واقعی زن و مرد در انتخاب همسر مورد تأکید قرار گرفته است	رضایت آگاهانه و تصمیم‌گیری مستقل از پیش‌شرط‌های ایجاد یک رابطه سالم تلقی می‌شود	جلوگیری از شکل‌گیری رابطه مبتنی بر اجبار، نارضایتی و مقاومت عاطفی
دقت در انتخاب همسر	انتخاب همسر در چارچوب اصول اخلاقی، اعتقادی و حفظ سلامت خانواده قابل تحلیل است	بر انتخاب همسر دارای ایمان، اخلاق مناسب و ویژگی‌های مطلوب شخصیتی تأکید شده است	ارزیابی ویژگی‌های شخصیتی، ارزش‌ها، نگرش‌ها، نیازها و سبک زندگی پیش از ازدواج توصیه می‌شود	کاهش ناسازگاری‌های بنیادی پس از ازدواج
کفویت و تناسب زوجین	هماهنگی اعتقادی و ارزشی از عوامل مؤثر در ایجاد پیوندی پایدار محسوب می‌شود	هم‌کفو بودن، به‌ویژه در حوزه دین و اخلاق، یکی از معیارهای مهم همسرگزینی معرفی شده است	تناسب شخصیتی، ارزشی، مذهبی، فرهنگی، تحصیلی و نگرشی مورد توجه قرار می‌گیرد	کاهش تعارضات ناشی از تفاوت‌های بنیادی و افزایش امکان تفاهم
آمادگی برای نقش‌های زناشویی	روابط زن و شوهر بر حقوق و مسئولیت‌های متقابل استوار است	زوجین به شناخت و رعایت حقوق و تکالیف متقابل دعوت می‌شوند	آموزش نقش‌های زناشویی و شناخت مسئولیت‌های طرفین از محورهای آموزش پیش از ازدواج است	کاهش ابهام نقش و تعارض ناشی از انتظارات نامشخص
محبت، مودت و رحمت	مودت و رحمت از پایه‌های رابطه زناشویی و خانواده معرفی می‌شود	بر محبت، نرم‌خویی، مدارا و رفتار نیکو با همسر تأکید شده است	حمایت عاطفی، همدلی و پاسخ‌گویی به نیازهای عاطفی از عوامل پایداری رابطه محسوب می‌شود	ایجاد امنیت عاطفی و کاهش واکنش‌های خصمانه
احترام و رعایت کرامت همسر	بر معاشرت شایسته، عدالت و پرهیز از تعدی تأکید می‌شود	سیره پیامبر(ص) و اهل‌بیت(ع) بر رفتار محترمانه و پرهیز از تحقیر و آزار همسر استوار است	احترام متقابل، پذیرش و اعتباربخشی به احساسات طرف مقابل از اصول ارتباط سالم است	پیشگیری از چرخه تحقیر، دفاع، خشم و فاصله عاطفی
آموزش پیش از ازدواج	در قالب شناخت صحیح مسئولیت‌ها، حقوق، اهداف و ارزش‌های خانواده قابل استنباط است	توصیه‌های روایی درباره انتخاب، اخلاق، حقوق همسر و شیوه تعامل، کارکرد آموزشی دارند	آموزش پیش از ازدواج به‌طور مستقیم شامل مهارت ارتباطی، شناخت نیازها، انتظارات، نقش‌ها و حل مسئله است	افزایش آمادگی شناختی و رفتاری برای زندگی مشترک
مهارت گفت‌وگو و ارتباط	گفت‌وگو، موعظه خیرخواهانه و استفاده از کلام مناسب در اصلاح رابطه مورد توجه است	بر نرم‌گویی، مدارا، حسن خلق و گفت‌وگوی محترمانه تأکید می‌شود	ارتباط شفاف، گوش‌دادن فعال، بیان صحیح خواسته‌ها و ارائه بازخورد مؤثر مورد تأکید است	کاهش سوء تفاهم و جلوگیری از انباشته شدن تعارض
مدیریت هیجانات	صبر، حلم، پرهیز از رفتار شتاب‌زده و حرکت تدریجی در حل اختلاف از اصول قابل استخراج است	بردباری، کنترل خشم، مدارا و پرهیز از خشونت مورد تأکید قرار گرفته است	شناخت و تنظیم خشم، ترس، ناکامی و اصلاح افکار ناکارآمد از راهکارهای اصلی است	جلوگیری از تبدیل تعارض جزئی به بحران شدید
تعدیل انتظارات	سازش و اصلاح رابطه از طریق بازنگری در مطالبات و رعایت حقوق متقابل مورد تأکید است	گذشت، مدارا و واقع‌بینی در روابط خانوادگی مورد توصیه قرار گرفته است	اصلاح انتظارات غیرواقع‌بینانه و بازسازی شناختی از اجزای پیشگیری از تعارض است	کاهش ناکامی و نارضایتی ناشی از انتظارات غیرمنطقی
نظام معنایی مشترک	خانواده در چارچوب آرامش، رحمت، مسئولیت اخلاقی و اهداف متعالی تعریف می‌شود	باورهای دینی مشترک و هدف الهی ازدواج از عوامل استحکام رابطه تلقی می‌شوند	اشتراک در معنای زندگی، اهداف مشترک، ارزش‌ها و نگرش نسبت به نقش‌های خانوادگی مهم دانسته می‌شود	افزایش انسجام شناختی، عاطفی و تاب‌آوری زوجین

توجه به نیازهای زن و شوهر مایه آرامش یکدیگر	بر تأمین نیازهای عاطفی و محبت متقابل زوجین تأکید می‌شود	شناخت، بیان و پاسخ‌گویی مناسب به نیازهای روانی و عاطفی مورد توجه است	جلوگیری از احساس محرومیت، طردشدگی و فاصله عاطفی
مسئولیت‌پذیری در کنار یکدیگر مطرح می‌شوند	انجام وظایف و رعایت حقوق همسر از مصادیق اخلاق خانوادگی دانسته شده است	پذیرش سهم هر فرد در مشکلات رابطه و رفتار مسئولانه از مؤلفه‌های رابطه سالم است	کاهش سرزنش متقابل و تقویت همکاری زوجین
تعدی و آسیب‌رسانی با اصول عدالت، معروف و احسان ناسازگار است	سیره پیامبر(ص) و آموزه‌های روایی بر منع آزار و خشونت نسبت به همسر تأکید دارند	کنترل پرخاشگری و جایگزینی پاسخ‌های تنظیم‌شده و ارتباطی با رفتارهای آسیب‌زا ضروری است	حفظ امنیت جسمانی و روانی و جلوگیری از تشدید تعارض
استفاده زودهنگام از کمک تخصصی	در صورت دشوار شدن حل اختلاف، استفاده از میانجی و افراد صالح قابل طرح است	مشورت و مراجعه به افراد آگاه و خیرخواه مورد تأکید قرار گرفته است	مداخله زودهنگام و جلوگیری از مزمن شدن اختلاف

همان‌گونه که در جدول ۱ مشاهده می‌شود، یافته‌ها نشان دادند که پیشگیری از اختلافات خانوادگی در هر سه دیدگاه، صرفاً به مرحله پس از بروز تعارض محدود نیست، بلکه از پیش از ازدواج آغاز می‌شود. در آموزه‌های روایی، انتخاب آگاهانه همسر، مخالفت با ازدواج اجباری، توجه به اخلاق و ایمان و تأکید بر کفویت زوجین به‌عنوان عناصر بنیادین پیشگیری مطرح شده‌اند. در رویکرد روان‌شناختی نیز همین مرحله از زندگی با مفاهیمی مانند آمادگی پیش از ازدواج، تناسب شخصیتی و ارزشی، شناخت متقابل و آموزش مهارت‌های لازم برای زندگی مشترک پوشش داده می‌شود. مهم‌ترین همپوشانی میان دو رویکرد در این بخش، اهمیت انتخاب آگاهانه و سازگار است؛ با این تفاوت که منابع دینی بیشتر بر ابعاد اخلاقی، اعتقادی و ارزشی همسانی تمرکز دارند، در حالی که روان‌شناسی علاوه بر این عوامل، ابعاد شخصیتی، فرهنگی، تحصیلی، ارتباطی و شناختی را نیز در تحلیل سازگاری زوجین وارد می‌کند. همچنین، مودت، رحمت، احترام و مسئولیت‌پذیری در منابع دینی، از نظر کارکردی با مفاهیم حمایت عاطفی، همدلی، پاسخ‌گویی به نیازهای همسر و رابطه ایمن در رویکرد روان‌شناختی قابل مقایسه است. یافته مهم دیگر آن بود که پیشگیری موفق تنها حاصل انتخاب مناسب همسر نیست، بلکه نیازمند استمرار رفتارهای محافظت‌کننده در طول زندگی مشترک است. به همین دلیل، گفت‌وگوی سالم، تنظیم هیجان، تعدیل انتظارات، شناخت نیازهای متقابل و ایجاد نظام معنایی مشترک، حلقه اتصال مرحله پیش از ازدواج با مرحله استمرار و تحکیم خانواده را تشکیل می‌دهند. در مجموع، نتایج این بخش نشان داد که یک الگوی پیشگیرانه جامع باید هم‌زمان چهار سطح شناختی، عاطفی، رفتاری و ارزشی را پوشش دهد؛ به این معنا که زوجین علاوه بر انتخاب آگاهانه، باید از شناخت کافی نسبت به خود و همسر برخوردار باشند، توانایی تنظیم هیجانات و ارتباط مؤثر را کسب کنند و در عین حال، مجموعه‌ای از اهداف و ارزش‌های مشترک برای زندگی خانوادگی خود شکل دهند.

بخش دوم یافته‌ها به راهکارهایی مربوط بود که پس از ظهور اختلاف و زمانی که پیشگیری اولیه نتوانسته است از شکل‌گیری تعارض جلوگیری کند، به کار گرفته می‌شوند. تحلیل متون نشان داد که در منابع قرآنی و روایی، مداخله در تعارض از یک منطق تدریجی پیروی می‌کند؛ به این معنا که ابتدا روش‌های درون‌خانوادگی و کم‌تنش‌تر مانند گفت‌وگو، نصیحت، یادآوری مسئولیت‌ها، مدارا،

تعدیل خواسته‌ها و تلاش برای صلح مورد استفاده قرار می‌گیرد و در صورت ناکافی بودن این اقدامات، فاصله‌گذاری محدود، کمک گرفتن از مشاور، داور و میانجی و سپس ورود نهادهای رسمی مطرح می‌شود. در روان‌شناسی نیز توالی مشابهی از خودتنظیمی، ارتباط سازنده، حل مسئله، اصلاح شناخت‌ها و انتظارات، مشاوره زوجی و در موارد شدیدتر مداخلات تخصصی مشاهده می‌شود. جدول ۲ این توالی را به صورت تطبیقی نشان می‌دهد.

جدول ۲. مقایسه راهکارهای مدیریت و حل اختلافات خانوادگی پس از بروز تعارض

مرحله یا راهکار	قرآن کریم	روایات اسلامی	روان‌شناسی خانواده	هدف و کارکرد
شناسایی مسئله و پذیرش وجود تعارض	وجود نشوز، شقاق و ناسازگاری به عنوان وضعیتی نیازمند اصلاح مورد توجه قرار گرفته است	توصیه به توجه به حقوق و مسئولیت‌ها و اصلاح رفتار پیش از تشدید اختلاف وجود دارد	شناسایی الگوی تعارض، عوامل ایجادکننده و سهم هر یک از زوجین نخستین مرحله مداخله است	جلوگیری از انکار مشکل و فراهم کردن زمینه حل آن
گفت‌وگو و موعظه خیرخواهانه	«موعظه» به عنوان یکی از نخستین راهکارهای اصلاحی مطرح است	بر کلام نرم، خیرخواهی، مدارا و حسن خلق تأکید می‌شود	ارتباط شفاف، بیان نیازها، گوش‌دادن فعال و گفت‌وگوی بدون سرزنش به کار گرفته می‌شود	رفع سوء تفاهم و ایجاد امکان تفاهم پیش از تشدید بحران
یادآوری حقوق و مسئولیت‌های متقابل	روابط زناشویی بر رعایت حقوق و مسئولیت‌ها استوار است	زن و شوهر به رعایت حقوق یکدیگر و پرهیز از ظلم دعوت می‌شوند	مسئولیت‌پذیری و پذیرش سهم هر طرف در تعارض مورد تأکید است	کاهش سرزنش و بازگرداندن تعامل به چارچوب مسئولانه
تعدیل توقعات و مصالحه	آیه ۱۲۸ سوره نساء بر صلح و سازش و امکان تعدیل خواسته‌ها تأکید دارد	گذشت، مدارا، انصاف و سازش توصیه شده است	اصلاح انتظارات غیرواقع‌بینانه، مذاکره و رسیدن به توافقی قابل اجرا مطرح است	کاهش شکاف میان انتظارات و واقعیت رابطه
تنظیم هیجان و جلوگیری از واکنش شتاب‌زده	تدریجی بودن مداخله و پرهیز از اقدام فوری به جدایی، زمینه کنترل واکنش را فراهم می‌کند	حلم، صبر، پرهیز از خشم و خشونت مورد تأکید است	تنظیم خشم، ترس، ناکامی و کاهش برانگیختگی هیجانی از محورهای اساسی درمان است	جلوگیری از تصمیم‌گیری هیجانی و تشدید تعارض
فاصله‌گذاری محدود	در آیه ۳۴ سوره نساء، پس از موعظه، فاصله‌گذاری در بستر به عنوان مرحله‌ای بعدی مطرح می‌شود	برخی روایات آن را به شکل محدود و غیرآسیب‌زا تفسیر می‌کنند	فاصله موقت برای کاهش برانگیختگی و جلوگیری از ادامه تعارض در برخی موقعیت‌ها قابل استفاده است	ایجاد فرصت برای آرام‌شدن، بازاندیشی و جلوگیری از گسترش نزاع
برخورد غیرخشونت‌آمیز	محدودیت‌های قرآنی و اصل منع تعدی، هرگونه رفتار آسیب‌زا را محدود می‌کند	سیره نبوی و بخش مهمی از روایات بر پرهیز از آسیب جسمی و تحقیر همسر تأکید دارند	خشونت جسمی و روانی رفتاری آسیب‌زا تلقی شده و مدیریت خشم و مداخله ایمن ضروری است	حفظ امنیت و کرامت طرفین و جلوگیری از تبدیل تعارض به خشونت
استفاده از مشاوره	استفاده از اشخاص صالح برای اصلاح روابط و میانجیگری با منطق قرآنی حل اختلاف سازگار است	مشورت با افراد آگاه، خیرخواه و مورد اعتماد مورد توصیه قرار گرفته است	زوج‌درمانی و مشاوره تخصصی برای حل مسئله، کاهش هیجان منفی و بازسازی اعتماد توصیه می‌شود	ایجاد دیدگاه بی‌طرفانه و کمک تخصصی برای بازسازی رابطه
حکمیت و میانجیگری	آیه ۳۵ سوره نساء بر انتخاب داوری از خانواده مرد و داوری از خانواده زن در صورت شقاق تأکید دارد	داوران باید خیرخواه، دانا، منصف و دارای توان درک روابط خانوادگی باشند	میانجیگری و مداخله شخص ثالث می‌تواند در حل تعارضات شدید مورد استفاده قرار گیرد	ریشه‌یابی اختلاف و تسهیل مذاکره و سازش
بررسی جداگانه دیدگاه هر یک از زوجین	در منطق حکمیت، مسئله باید با توجه به وضعیت هر دو طرف بررسی شود	داوران با هر یک از زوجین به‌طور مستقل گفت‌وگو کرده و دلایل اختلاف را بررسی می‌کنند	ارزیابی دیدگاه، احساسات، نیازها و الگوهای رفتاری هر یک از زوجین بخشی از ارزیابی بالینی است	دستیابی به شناخت دقیق و کاهش سوگیری یک‌طرفه

ریشه‌یابی تعارض	حکمت صرفاً دآوری صوری نیست، بلکه هدف آن اصلاح واقعی رابطه است	داوران از طریق پرسش و شناخت وضعیت زوجین به علل اختلاف می‌پردازند	تحلیل الگوهای تعاملی، افکار، هیجانات، نیازها و عوامل زمینه‌ای انجام می‌شود	حل علت تعارض به جای کنترل موقت نشانه‌ها
بازسازی اعتماد	مفهوم اصلاح و بازگرداندن رابطه به وضعیت مطلوب در منطق قرآنی وجود دارد	صدقت، وفاداری، مدارا و جبران رفتار نامناسب زمینه ترمیم را فراهم می‌کند	مشاوره می‌تواند مستقیماً به بازسازی اعتماد و ترمیم رابطه آسیب‌دیده کمک کند	ایجاد دوباره امنیت و امکان ادامه رابطه
توجه به علل جسمانی یا جنسی اختلاف	تأمین حقوق و نیازهای متقابل در رابطه مورد توجه است	در برخی متون به بررسی و درمان علل جسمانی مشکلات زناشویی اشاره شده است	ارزیابی عوامل جسمانی، روانی و جنسی و ارجاع به متخصص مرتبط بخشی از مداخله جامع است	جلوگیری از تفسیر نادرست مشکلات پزشکی به‌عنوان بی‌علاقگی یا ناسازگاری
ورود مراجع قانونی در صورت نقض حقوق	در موارد استمرار ظلم یا تضییع حقوق، امکان رجوع به سازوکارهای الزام‌آور وجود دارد	حمایت از مظلوم و الزام فرد به رعایت حقوق همسر در منابع دینی قابل مشاهده است	در موارد خشونت، نقض حقوق یا خطر، مداخله نهادهای حمایتی و قانونی ضرورت پیدا می‌کند	حمایت از حقوق و امنیت طرف آسیب‌دیده
پرهیز از تصمیم شتاب‌زده به طلاق	سازش و تلاش برای اصلاح بر جدایی مقدم است	طلاق اقدامی ناخوشایند و آخرین راه‌حل پس از ناکامی اصلاح دانسته شده است	پایان رابطه زمانی مطرح می‌شود که تلاش‌های اصلاحی کافی نبوده یا ادامه رابطه آسیب‌زا باشد	جلوگیری از فروپاشی قابل پیشگیری خانواده
جدایی به‌عنوان آخرین راه‌حل	در صورت ناممکن بودن ادامه سالم زندگی مشترک، جدایی در چارچوب ضوابط پذیرفته می‌شود	در صورت ناکامی راه‌های اصلاح، جدایی مجاز است، اما باید با رعایت حقوق و احسان همراه باشد	در روابط شدیداً آسیب‌زا، نایمن یا غیرقابل اصلاح، خاتمه رابطه ممکن است به‌عنوان گزینه نهایی مطرح شود	جلوگیری از استمرار آسیب و حفظ حقوق و سلامت طرفین

یافته‌های جدول ۲ نشان می‌دهد که برجسته‌ترین ویژگی الگوی حل اختلاف در منابع مورد بررسی، «تدریجی بودن مداخله» است. در این الگو، اختلاف خانوادگی از ابتدا به‌عنوان دلیلی برای پایان رابطه تلقی نمی‌شود، بلکه نخست تلاش می‌شود مسئله در سطح تعامل زن و شوهر و با کمترین میزان مداخله بیرونی مدیریت شود. گفت‌وگوی خیرخواهانه، بیان نیازها، یادآوری مسئولیت‌ها، تعدیل انتظارات و کنترل هیجان در نخستین سطح قرار دارند. اگر این اقدامات مؤثر واقع نشوند، در متن قرآنی فاصله‌گذاری محدود به‌عنوان مرحله‌ای برای توقف چرخه تشدید تعارض مطرح می‌شود. نکته مهم آن است که در مجموع محتوای روایی بررسی‌شده، بر محدود بودن هرگونه اقدام اصلاحی، رعایت کرامت همسر و پرهیز از آزار و خشونت تأکید شده و سیره پیامبر(ص) نیز در متن پژوهش به‌عنوان الگویی برای نفی خشونت و رفتار آسیب‌زا معرفی شده است. در مرحله بعد، مداخله از سطح دو نفره رابطه به سطح شخص ثالث منتقل می‌شود. در منابع دینی، این مرحله به‌صورت مشورت، حکمت و ورود داوران صالح و خیرخواه تبیین شده است و در روان‌شناسی خانواده، مشاوره تخصصی، زوج‌درمانی و میانجیگری کارکرد مشابهی دارند. هر دو رویکرد در این مرحله تلاش می‌کنند چرخه سرزنش و مقاومت را متوقف کرده، علل اصلی اختلاف را شناسایی کنند و امکان مذاکره و بازسازی رابطه را افزایش دهند. از سوی دیگر، حکمت قرآنی صرفاً به صدور حکم محدود نیست؛ بلکه در محتوای بررسی‌شده، داوران موظف‌اند با شناخت وضعیت زوجین، پرسش درباره علل تعارض و شنیدن دیدگاه هر دو طرف، برای اصلاح رابطه تلاش کنند. این ویژگی از نظر کارکردی به ارزیابی زوجی و فرایند حل مسئله در مشاوره خانواده نزدیک است. در نهایت، جدایی زمانی مطرح می‌شود که مراحل اصلاحی نتوانسته باشند رابطه‌ای سالم و قابل ادامه ایجاد کنند. بنابراین، یافته‌ها نشان می‌دهند که در هر سه حوزه، ادامه زندگی مشترک به هر قیمت هدف نهایی نیست؛ بلکه اصل

اساسی، دستیابی به یک رابطه سالم، محترمانه و عاری از آسیب است و در شرایطی که این هدف تحقق پذیر نباشد، جدایی می تواند به عنوان آخرین گزینه مورد توجه قرار گیرد.

در سومین مرحله تحلیل، یافته ها نه بر اساس یک راهکار منفرد، بلکه بر اساس ساختار کلی سه دیدگاه مقایسه شدند. این مقایسه نشان داد که تفاوت اصلی قرآن و روایات با روان شناسی در «هدف عملی» حل اختلاف نیست، بلکه بیشتر در مبانی نظری، زبان تبیین و نوع منبع اعتبار آنهاست. آموزه های دینی از چارچوبی وحیانی، اخلاقی و معنوی استفاده می کنند و مفاهیمی مانند معروف، مودت، رحمت، مسئولیت، صلح، حکمیت و احسان را برجسته می سازند؛ در مقابل، روان شناسی از مفاهیمی مانند ارتباط مؤثر، تنظیم هیجان، شناخت، حل مسئله، سازگاری، میانجیگری و بازسازی اعتماد استفاده می کند. با این حال، تحلیل کارکردی نشان داد که بسیاری از این مفاهیم در سطح عملی، اهداف مشترکی را دنبال می کنند. جدول ۳ مهم ترین نقاط همگرایی، تفاوت و ظرفیت تلفیق سه حوزه را نشان می دهد.

جدول ۳. تحلیل تطبیقی نقاط اشتراک، تفاوت ها و ظرفیت هم افزایی قرآن، روایات و روان شناسی در پیشگیری و حل

اختلافات خانوادگی

بعد مقایسه	قرآن کریم	روایات اسلامی	روان شناسی خانواده	نتیجه تطبیقی و ظرفیت هم افزایی
مبنای معرفتی	وحی و اصول هنجاری و اخلاقی	سنت پیامبر(ص)، اهل بیت(ع) و تبیین عملی آموزه های دینی	دانش تجربی، نظریه ها و یافته های علمی درباره رفتار و روابط انسانی	تفاوت در منبع معرفت، اما امکان همگرایی در سطح کاربرد
نگرش به خانواده	خانواده محل سکون، مودت، رحمت و مسئولیت متقابل است	خانواده نهادی دارای حرمت، ارزش اخلاقی و کارکرد تربیتی است	خانواده یک نظام پویا و تعاملی با نیاز به سازگاری و مهارت مستمر	تلفیق بعد معنوی و اخلاقی با نگاه سیستمی و مهارت محور
نگرش به تعارض	تعارض و شقاق وضعیت قابل اصلاح و نیازمند مدیریت تدریجی است	اختلاف باید با مدارا، گفت و گو، انصاف و اصلاح مدیریت شود	تعارض بخشی قابل انتظار از روابط نزدیک است و کیفیت مدیریت آن تعیین کننده است	هر سه دیدگاه به جای انکار تعارض، بر مدیریت صحیح آن تأکید دارند
نقطه پیشگیری	آغاز انتخاب مناسب، رعایت ارزش ها، مودت، مسئولیت و حقوق متقابل	انتخاب آگاهانه، رضایت، اخلاق، ایمان و کفویت	آموزش پیش از ازدواج، شناخت متقابل و ارزیابی سازگاری	امکان تدوین برنامه جامع آمادگی ازدواج با مؤلفه های دینی و روان شناختی
نقش رضایت در ازدواج	رابطه سالم بر پذیرش و تعامل شایسته استوار است	رضایت زن و مرد و نفی اجبار مورد تأکید قرار دارد	رضایت آگاهانه و انتخاب آزادانه شرط مهم سلامت رابطه است	همگرایی در ضرورت شکل گیری رابطه بر پایه اراده و پذیرش
معیارهای انتخاب همسر	اهمیت ارزش ها و جهت گیری اخلاقی و اعتقادی	اخلاق، ایمان و کفویت از معیارهای برجسته اند	شخصیت، ارزش ها، فرهنگ، مذهب، تحصیلات، اهداف و سبک زندگی بررسی می شوند	معیارهای دینی می توانند با ارزیابی های روان شناختی تکمیل شوند
نقش محبت و عاطفه	مودت و رحمت بنیان رابطه معرفی می شود	محبت، حسن خلق، مدارا و مهربانی تأکید می شود	همدلی، حمایت عاطفی و پاسخ گویی به نیازها محور است	همگرایی قوی در اهمیت پیوند عاطفی
نقش ارتباط	موعظه و گفت و گوی اصلاحی نخستین ابزار حل بسیاری از اختلافات است	نرم گویی، صداقت و مدارا توصیه می شود	ارتباط شفاف، گوش دادن فعال و بیان صحیح نیازها آموزش داده می شود	مهارت های روان شناختی می توانند شیوه اجرایی دقیق تری برای اصول دینی فراهم کنند
تنظیم هیجان	صبر، تدریج و پرهیز از شتاب زدگی در واکنش	حلم، کنترل خشم و پرهیز از خشونت	تنظیم هیجان، اصلاح افکار ناکارآمد و کاهش برانگیختگی	مفاهیم اخلاقی صبر و حلم با تکنیک های تنظیم هیجان قابلیت تلفیق دارند

تعدیل شناخت‌ها و انتظارات	مصالحه و اصلاح مطالبات متقابل مورد تأکید است	گذشت، انصاف و واقع‌بینی در تعامل توصیه می‌شود	بازسازی شناختی و تعدیل انتظارات غیرواقع‌بینانه انجام می‌شود	امکان پیوند اصول سازش دینی با مداخلات شناختی
مسئولیت‌پذیری	رعایت حقوق و مسئولیت‌های دو طرف مورد تأکید است	کوتاهی در حقوق همسر نکوهش شده است	پذیرش سهم خود در تعارض و تغییر رفتار مورد توجه است	کاهش سرزنش و افزایش مسئولیت‌پذیری مشترک
مداخله مرحله‌ای	از اصلاح مستقیم تا حکمیت و سپس راه‌حل‌های نهایی حرکت می‌شود	موعظه، مدارا، مشورت و اصلاح تدریجی برجسته است	از خودتنظیمی و ارتباط تا مشاوره تخصصی و مداخلات پیشرفته حرکت می‌شود	اصل تدریج یکی از مهم‌ترین نقاط اشتراک سه دیدگاه است
نقش شخص ثالث	حکمیت در اختلافات شدید جایگاه مشخصی دارد	داور خیرخواه و آگاه در اصلاح رابطه مؤثر است	مشاور، زوج‌درمانگر یا میانجی بی‌طرف نقش تخصصی دارد	نهاد حکمیت می‌تواند با دانش و مهارت مشاوره‌ای تقویت شود
ویژگی مداخله‌گر	صلاحیت، خیرخواهی و جهت‌گیری اصلاحی اهمیت دارد	دانش، بصیرت، عدالت، رازداری و نیت خیر برجسته است	آموزش تخصصی، بی‌طرفی، اخلاق حرفه‌ای و مهارت بالینی ضروری است	انتخاب داورانی دارای صلاحیت اخلاقی و آموزش روان‌شناختی می‌تواند الگوی تلفیقی ایجاد کند
ریشه‌یابی اختلاف	اصلاح واقعی مستلزم توجه به علت شقاق است	داوران باید علل اختلاف را از هر دو طرف بررسی کنند	ارزیابی نظام‌مند شناخت‌ها، هیجانات، رفتارها و الگوهای ارتباطی انجام می‌شود	روش‌های ارزیابی روان‌شناختی می‌توانند کارآمدی حکمیت را افزایش دهند
جایگاه معنویت	یکی از پایه‌های معنا، مسئولیت و انسجام خانواده است	ایمان و هدف الهی ازدواج در تحکیم خانواده نقش محوری دارد	نظام معنایی و باورهای مشترک عامل افزایش انسجام و تاب‌آوری شناخته می‌شود	یکی از روشن‌ترین حوزه‌های قابلیت ادغام دو رویکرد
برخورد با خشونت	تعدی، ظلم و آسیب با اصول رابطه سالم ناسازگار است	سیره پیامبر(ص) و روایات مورد بررسی بر نفی آزار و خشونت تأکید دارند	خشونت عامل آسیب جدی و نیازمند توقف و مداخله تخصصی است	حفاظت از امنیت و کرامت باید اصل غیرقابل اغماض مداخله باشد
جایگاه مشاوره	منطق استفاده از میانجی و اصلاح‌کننده با حکمیت سازگار است	مشورت و مراجعه به افراد شایسته مورد توجه است	مشاوره یکی از ابزارهای اصلی پیشگیری و حل تعارض است	خدمات مشاوره می‌تواند شکل تخصصی و امروزی بخشی از کارکرد میانجیگری باشد
نگرش به طلاق	اصلاح و صلح بر جدایی مقدم است، اما جدایی در شرایط خاص پذیرفته می‌شود	طلاق آخرین راه‌حل پس از ناکامی کوشش‌های اصلاحی است	خاتمه رابطه در صورت آسیب شدید یا شکست مداخلات می‌تواند بررسی شود	هر سه دیدگاه تداوم رابطه سالم را بر حفظ صوری رابطه ترجیح می‌دهند
هدف نهایی	حفظ عدالت، آرامش، کرامت و انسجام خانواده	حفظ حرمت خانواده و تأمین حقوق زن و شوهر	سلامت روانی، رضایت، سازگاری و کارکرد مطلوب رابطه	دستیابی به خانواده‌ای پایدار، سالم و کم‌آسیب هدف مشترک است
امکان طراحی الگوی تلفیقی	فراهم‌کننده چارچوب ارزشی و اخلاقی	فراهم‌کننده الگوهای رفتاری و تفسیری در زندگی خانوادگی	فراهم‌کننده روش‌های آموزشی، ارزیابی و مداخله تخصصی	امکان طراحی الگوی چندلایه پیشگیری و حل تعارض متناسب با خانواده‌های جامعه اسلامی وجود دارد

مطابق جدول ۳، مهم‌ترین یافته تطبیقی پژوهش آن است که اختلاف در زبان و مبانی نظری سه حوزه، الزاماً به اختلاف در راهبردهای عملی منجر نشده است. قرآن کریم و روایات، خانواده را در یک ساختار اخلاقی و معنوی تعریف می‌کنند که در آن آرامش، مودت، رحمت، رعایت حقوق، عدالت، مدارا و اصلاح رابطه ارزش محوری دارند؛ در حالی که روان‌شناسی خانواده همان فرایند را از طریق مفاهیمی نظیر سازگاری، مهارت ارتباطی، تنظیم هیجان، خودآگاهی، بازسازی شناختی، حل مسئله و مشاوره توضیح می‌دهد. تحلیل کارکردی نشان داد که موعظه خیرخواهانه با گفت‌وگوی سازنده، حلم و صبر با تنظیم هیجان، مصالحه با مذاکره و تعدیل انتظارات، حکمیت با میانجیگری و مشاوره، و تأکید دینی بر مودت و رحمت با حمایت عاطفی و همدلی در روان‌شناسی دارای نقاط

تماس قابل ملاحظه‌ای هستند. البته این همانندی به معنای یکسان بودن کامل مفاهیم نیست؛ زیرا هر یک در چارچوب نظری خاص خود معنا می‌یابد، اما از نظر هدف مداخله‌ای، می‌توان میان آنها ارتباط برقرار کرد. یافته دیگر این بود که حکمیت یکی از مهم‌ترین نقاط اتصال میان ساختار دینی و مداخلات معاصر خانواده محسوب می‌شود. در منابع بررسی‌شده، داور فردی صرفاً برای اعلام رأی نیست، بلکه باید خیرخواه، آگاه، منصف و قادر به شناخت ریشه اختلاف باشد و دیدگاه هر دو همسر را بشنود. در روان‌شناسی نیز مشاور یا میانجی با ارزیابی هر دو طرف، شناسایی الگوهای ناسازگار و تسهیل گفت‌وگو، نقش مشابهی را در سطح تخصصی‌تر ایفا می‌کند. از این‌رو، می‌توان استنباط کرد که آموزش اصول مشاوره، ارتباط، حل مسئله و تنظیم هیجان به داوران خانوادگی می‌تواند ظرفیت عملی نهاد حکمیت را افزایش دهد.

در مجموع، تحلیل نتایج نشان داد که راهبرد مؤثر برای پیشگیری و حل اختلافات خانوادگی باید ساختاری چندمرحله‌ای و چندسطحی داشته باشد. در سطح نخست، باید از طریق انتخاب آگاهانه همسر، رضایت واقعی، توجه به سازگاری اخلاقی، اعتقادی، شخصیتی و ارزشی و آموزش پیش از ازدواج، احتمال شکل‌گیری زمینه‌های تعارض کاهش یابد. در سطح دوم، پس از آغاز زندگی مشترک، تقویت محبت، احترام، مسئولیت‌پذیری، مهارت گفت‌وگو، شناخت نیازهای متقابل، تنظیم هیجان و ایجاد اهداف و معناهای مشترک باید به‌عنوان عوامل محافظت‌کننده عمل کنند. در سطح سوم، هنگام بروز اختلاف، مداخله باید با گفت‌وگو، اصلاح شناخت‌ها، تعدیل انتظارات، مصالحه و کنترل هیجان آغاز شود. در سطح چهارم، اگر زوجین به‌تنهایی قادر به مهار اختلاف نباشند، استفاده از مشاور، میانجی یا داور صالح ضرورت می‌یابد و در این مرحله، ریشه‌یابی تعارض، شنیدن دیدگاه هر دو طرف، بازسازی اعتماد و تدوین راه‌حل‌های عملی اهمیت پیدا می‌کند. در سطح پنجم، در مواردی که حقوق یکی از زوجین نقض می‌شود یا امنیت و سلامت او در معرض خطر قرار می‌گیرد، استفاده از حمایت‌های رسمی و قانونی ضروری است. سرانجام، اگر همه مراحل اصلاحی به نتیجه نرسند و ادامه زندگی مشترک با آسیب جدی همراه باشد، جدایی به‌عنوان آخرین راه‌حل مطرح می‌شود. بنابراین، یافته نهایی پژوهش حاکی از آن است که الگوی مطلوب پیشگیری و حل اختلافات خانوادگی نه در جایگزین کردن آموزه‌های دینی با روان‌شناسی و نه در نادیده گرفتن دستاوردهای علمی به سود راهکارهای سنتی، بلکه در استفاده مکمل از ظرفیت‌های هر دو حوزه قرار دارد؛ به‌گونه‌ای که قرآن و روایات، جهت‌گیری ارزشی، اخلاقی و معنوی روابط خانوادگی را فراهم آورند و روان‌شناسی، روش‌های نظام‌مند آموزش، ارزیابی، ارتباط، تنظیم هیجان، مشاوره و مداخله را برای تحقق عملی این اصول در شرایط زندگی معاصر در اختیار خانواده‌ها قرار دهد.

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی تطبیقی راهکارهای پیشگیری و حل اختلافات خانوادگی در قرآن کریم، روایات اسلامی و روان‌شناسی انجام شد. یافته‌های حاصل از تحلیل تطبیقی نشان داد که با وجود تفاوت در مبانی معرفتی، اصطلاحات و شیوه تبیین مسئله، میان این سه حوزه در اهداف و کارکردهای اساسی مربوط به تحکیم خانواده همگرایی قابل توجهی وجود دارد. نخستین یافته

اصلی پژوهش نشان داد که پیشگیری از اختلاف خانوادگی، فرایندی است که از پیش از تشکیل خانواده آغاز می‌شود و انتخاب آگاهانه همسر، رضایت طرفین، توجه به کفویت و سازگاری، هدفمندی ازدواج و برخورداری از آمادگی شناختی، عاطفی و رفتاری برای زندگی مشترک را دربر می‌گیرد. دومین یافته نشان داد که پس از تشکیل خانواده، محبت و رحمت، احترام متقابل، رعایت حقوق، مسئولیت‌پذیری، گفت‌وگوی سازنده، تنظیم هیجان، تعدیل انتظارات و ایجاد نظام معنایی مشترک نقش محافظتی مهمی در برابر گسترش تعارض دارند. یافته سوم نیز حاکی از آن بود که در صورت بروز اختلاف، هر سه رویکرد به درجات مختلف بر مداخله تدریجی تأکید دارند؛ به این معنا که ابتدا باید از راهکارهای درون‌زوجی و کم‌تنش مانند گفت‌وگو، اصلاح رفتار، کنترل هیجان و مصالحه استفاده شود و سپس در صورت ناکافی بودن این اقدامات، مشاوره، میانجیگری، حکمیت و در نهایت سازوکارهای رسمی و قانونی به کار گرفته شوند. همچنین، نتایج نشان داد که جدایی در این الگوی تطبیقی، نه یک واکنش اولیه به اختلاف، بلکه آخرین گزینه پس از ناکامی راهکارهای اصلاحی محسوب می‌شود.

یافته مربوط به اهمیت پیشگیری پیش از ازدواج با بخش قابل توجهی از مطالعات پیشین همسو است. در رویکرد اسلامی، انتخاب همسر صرفاً بر مبنای جاذبه‌های فردی یا شرایط مادی تبیین نمی‌شود، بلکه هماهنگی اخلاقی، اعتقادی و ارزشی از عوامل مهم پایداری خانواده تلقی می‌شود. نظام خانواده در اسلام، تشکیل رابطه زناشویی را مبتنی بر مسئولیت، اخلاق و توجه به صلاحیت همسر می‌داند (12، 13). این نتیجه با یافته پژوهش حاضر درباره نقش کفویت و انتخاب آگاهانه در پیشگیری از تعارض هماهنگ است. در روان‌شناسی نیز آموزش پیش از ازدواج و بررسی سازگاری زوجین از مؤلفه‌های اصلی مداخلات پیشگیرانه به شمار می‌روند. آموزش مهارت‌های ارتباطی، شناخت نیازهای متقابل و آماده‌سازی زوجین برای مواجهه با تفاوت‌ها می‌تواند از تثبیت الگوهای تعاملی ناسازگار جلوگیری کند (24). همچنین، بررسی عوامل مرتبط با اختلافات خانوادگی نشان داده است که کیفیت انتخاب همسر، میزان سازگاری و آمادگی زوجین از عوامل مرتبط با نحوه شکل‌گیری و تداوم اختلافات هستند (4). بنابراین، یافته حاضر بیانگر آن است که پیشگیری واقعی از تعارض نباید از زمان شروع اختلاف آغاز شود، بلکه بخشی از آن باید در مرحله انتخاب همسر و آموزش‌های پیش از ازدواج تحقق یابد.

نتیجه دیگر پژوهش درباره اهمیت نگرش، ارزش‌های مشترک و معنای ازدواج نیز با ادبیات اسلامی و روان‌شناختی همخوان است. در منابع اسلامی، خانواده بستری برای آرامش، مودت، رحمت، تربیت و رشد اخلاقی معرفی شده و نگرش فرد به ماهیت و اهداف ازدواج می‌تواند بر نوع رفتار او در رابطه اثر بگذارد (9). از منظر روان‌شناسی اجتماعی مبتنی بر منابع اسلامی نیز رفتار فرد تا حد زیادی با نگرش‌ها، باورها و نظام ارزشی وی مرتبط است؛ از این‌رو، داشتن نگرشی مسئولانه و معناگرا نسبت به ازدواج می‌تواند بر رفتارهای حمایتی و تعهد زوجین اثرگذار باشد (15). در پژوهش حاضر نیز نظام معنایی مشترک به‌عنوان یکی از عوامل پیشگیرانه شناسایی شد. این نتیجه با رویکردهای جدید زوج‌درمانی همخوان است که بر اهمیت ارزش‌ها، معنا، اهداف مشترک و بازسازی پیوند عاطفی در ثبات

رابطه تأکید دارند (2). بنابراین، می‌توان استنباط کرد که اشتراک زوجین در معنای زندگی مشترک، علاوه بر ایجاد همبستگی شناختی، می‌تواند هنگام مواجهه با بحران‌ها به‌عنوان منبعی برای حفظ تعهد و افزایش تاب‌آوری رابطه عمل کند.

یکی دیگر از یافته‌های اصلی پژوهش، نقش محوری ارتباط سازنده و گفت‌وگو در پیشگیری و حل اختلاف بود. در تحلیل قرآنی، موعظه و گفت‌وگوی خیرخواهانه در نخستین مراحل مداخله قرار می‌گیرد و نشان می‌دهد که اصلاح رابطه ابتدا باید از مسیر ارتباط کلامی، آگاه‌سازی و تلاش برای ایجاد تفاهم دنبال شود. تحلیل روش‌های کنش‌محور در روابط زن و شوهر از دیدگاه قرآن نیز بر کاربردی بودن آموزه‌های قرآنی در تنظیم تعاملات خانوادگی و اصلاح رفتار تأکید دارد (11). از سوی دیگر، روان‌شناسی خانواده نیز نقص در ارتباط، سوءتفاهم، شیوه نامناسب بیان خواسته‌ها و ناتوانی در شنیدن دیدگاه همسر را از عوامل تداوم تعارض می‌داند. در رویکرد شناختی - رفتاری، نحوه تفسیر رفتار همسر، افکار خودکار و باورهای ناکارآمد می‌توانند هیجانات منفی و واکنش‌های ناسازگارانه را تشدید کنند؛ از این‌رو، اصلاح شناخت و آموزش رفتارهای ارتباطی کارآمد از عناصر اساسی مداخله محسوب می‌شوند (25). یافته حاضر همچنین با دیدگاه‌هایی که کیفیت تعامل زوجین را یکی از عناصر بنیادین ساختار خانواده می‌دانند همسو است (14).

تنظیم هیجان نیز در یافته‌های این پژوهش به‌عنوان حلقه‌ای مهم میان پیشگیری و حل تعارض ظاهر شد. اختلافی که در آغاز محدود و قابل مدیریت است، در صورت همراه شدن با خشم شدید، ترس، ناکامی، تحقیر یا واکنش تکانشی می‌تواند به بحرانی فراگیر تبدیل شود. از دیدگاه شناختی - رفتاری، بازشناسی افکار ناکارآمد و یادگیری پاسخ‌های متعادل‌تر می‌تواند از تشدید هیجان منفی جلوگیری کند (25). در منابع دینی نیز صبر، حلم، مدارا و پرهیز از واکنش شتاب‌زده از عناصر مهم مدیریت روابط معرفی می‌شوند. یافته پژوهش حاضر مبنی بر ضرورت کنترل واکنش‌های مخرب با این دو چارچوب هماهنگ است و نشان می‌دهد که مفهوم دینی حلم و مدارا را می‌توان از نظر کارکردی در کنار مهارت‌های معاصر تنظیم هیجان تحلیل کرد، بدون آنکه تفاوت مبانی نظری آنها نادیده گرفته شود. علاوه بر این، سلامت روان و نحوه مواجهه فرد با فشارهای بین‌فردی با کیفیت روابط حمایتی و شرایط روانی - اجتماعی ارتباط دارد (6). این مسئله اهمیت توجه هم‌زمان به شناخت، هیجان و رفتار را در مدیریت تعارضات خانوادگی آشکار می‌کند.

یافته مهم دیگر پژوهش، وجود یک منطق مرحله‌ای در مدیریت اختلافات بود. بر اساس تحلیل انجام‌شده، قرآن در مواجهه با ناسازگاری شدید، حل تعارض را در قالب اقداماتی تدریجی مطرح می‌کند و از حرکت فوری به سوی جدایی پرهیز دارد. تفسیر آیات مربوط به نشوز و شقاق نیز نشان می‌دهد که این راهکارها باید در چارچوب کلی اصلاح، عدالت و جلوگیری از تعدی فهم شوند (10). همچنین، پژوهش درباره حل اختلافات خانوادگی در اسلام، حکمیت را به‌عنوان مرحله‌ای پیش از طلاق و ابزاری برای فراهم ساختن فرصت اصلاح رابطه مورد توجه قرار داده است (21). این یافته با مفهوم‌پردازی جدید پیشگیری از طلاق بر اساس دیدگاه اسلامی نیز همسو است که پیشگیری را به مجموعه‌ای از اقدامات چندمرحله‌ای و مبتنی بر اصلاح روابط زوجین پیوند می‌دهد (27). بنابراین، می‌توان گفت یکی از مهم‌ترین نقاط اشتراک دیدگاه اسلامی و رویکردهای روان‌شناختی، مخالفت با تصمیم‌گیری شتاب‌زده در وضعیت اوج هیجانی و تأکید بر ایجاد فرصت برای ارزیابی، اصلاح و بازسازی رابطه است.

با این حال، یکی از بخش‌های حساس یافته‌ها به تفسیر اقدامات مطرح‌شده در زمینه نشوز مربوط است. نتایج پژوهش نشان داد که فهم این اقدامات بدون توجه به اصول فراگیرتر مانند منع ظلم، رعایت کرامت، هدف اصلاح و پرهیز از آسیب می‌تواند به برداشت‌های نادرست منجر شود. مطالعاتی که آیه نشوز را از منظرهای متفاوت تحلیل کرده‌اند نیز ضرورت بازخوانی دقیق مفهوم «ضرب» و حدود آن را مطرح کرده‌اند (16، 17). همچنین، بررسی حقوق و شخصیت زن در چارچوب اسلامی بر لزوم حفظ کرامت و حقوق زن در تفسیر روابط خانوادگی تأکید دارد (18). یافته حاضر از این جهت اهمیت دارد که هرگونه راهکار پیشگیری یا اصلاح خانواده، اگر به خشونت، تحقیر یا آسیب منجر شود، نه تنها کارکرد اصلاحی خود را از دست می‌دهد، بلکه می‌تواند چرخه تعارض را تشدید کند. مطالعات مربوط به خشونت خانوادگی نیز نشان می‌دهند که خشونت خود به یکی از مهم‌ترین عوامل تخریب امنیت روانی و روابط خانوادگی تبدیل می‌شود (19). بنابراین، حفظ کرامت و امنیت زن و مرد باید به‌عنوان مرز اساسی هرگونه مداخله خانوادگی در نظر گرفته شود.

نتیجه برجسته دیگر پژوهش، نقش حکمیت، میانجیگری و مشاوره به‌عنوان مرحله‌ای واسطه میان تلاش‌های درون‌زوجی و جدایی بود. مطابق یافته‌ها، هنگامی که زوجین به دلیل تشدید تعارض قادر به حل مستقل مسئله نیستند، ورود شخص ثالث می‌تواند چرخه ناسازگاری را متوقف کرده و امکان مشاهده مسئله از منظری متفاوت را فراهم کند. این نتیجه با مطالعه جلالی و خدادادپور درباره جایگاه دآوری در حل اختلافات خانوادگی همسو است که بر ظرفیت نهاد حکمیت در حفظ خانواده و حل اختلاف پیش از رسیدن به جدایی تأکید کرده‌اند (20). در منابع مرتبط با نقش دین در خانواده نیز اهمیت حضور افراد خیرخواه و آگاه در فرایند اصلاح رابطه مورد توجه قرار گرفته است (22). در عین حال، یافته پژوهش حاضر نشان داد که حکمیت سنتی زمانی می‌تواند در شرایط معاصر اثربخش‌تر باشد که با اصول تخصصی ارزیابی و مشاوره خانواده همراه شود. این تبیین با دیدگاه فقیه‌ای درباره ضرورت توجه هم‌زمان به دانش مشاوره و باورهای دینی مراجعان هماهنگ است (23).

از منظر روان‌شناختی، نقش مشاور صرفاً نصیحت کردن زوجین نیست، بلکه شامل شناسایی الگوهای تکرارشونده تعارض، ارزیابی نیازهای عاطفی، اصلاح ارتباط، کاهش هیجان منفی، بازسازی اعتماد و تسهیل حل مسئله است (2). در همین راستا، نظریه‌ها و مفاهیم خانواده‌درمانی بر نگاه نظام‌مند به مشکل تأکید می‌کنند و تعارض را محصول تعامل میان اعضا و الگوهای ارتباطی آنان می‌دانند، نه صرفاً ویژگی یا تقصیر یک نفر (1). چنین برداشتی می‌تواند در بازطراحی نهاد حکمیت نیز مفید باشد؛ زیرا داور به جای تعیین مقصر، می‌تواند به شناسایی الگوی تعامل، ریشه اختلاف و امکان بازسازی رابطه کمک کند. همچنین، تغییر ساختار خانواده و کاهش برخی حمایت‌های سنتی سبب شده است که اتکای صرف به بستگان برای حل اختلاف در همه موارد کافی نباشد و نیاز به مداخلات تخصصی افزایش یابد. عوامل اجتماعی و ساختاری مختلف نیز می‌توانند در شکل‌گیری تعارضات خانواده نقش داشته باشند (3، 5). از این رو، ترکیب حمایت خانوادگی با تخصص روان‌شناختی می‌تواند پاسخ متناسب‌تری به پیچیدگی تعارضات امروزی ارائه کند.

نتایج پژوهش همچنین نشان داد که توجه به رابطه عاطفی و جلوگیری از فرسایش تدریجی آن باید از محورهای اصلی پیشگیری باشد. بسیاری از خانواده‌ها پیش از رسیدن به طلاق رسمی، ممکن است دوره‌ای طولانی از فاصله عاطفی، کاهش گفت‌وگو، بی‌اعتمادی و کاهش حمایت متقابل را تجربه کنند. مرور نظام‌مند پیامدهای طلاق عاطفی بر اساس منابع اسلامی نیز نشان داده است که گسست عاطفی می‌تواند پیامدهای گسترده‌ای برای اعضای خانواده ایجاد کند و نباید مداخله را تا مرحله جدایی حقوقی به تأخیر انداخت (26). یافته‌های جدید درباره عملکرد هیجانی، خانواده‌دوستی و تعارضات خانوادگی در نوجوانان نیز اهمیت کیفیت پیوند عاطفی و تعامل خانوادگی را نشان می‌دهد (7). بر این اساس، پیشگیری مؤثر باید نشانه‌های اولیه فاصله عاطفی را جدی بگیرد و پیش از تثبیت الگوی بی‌تفاوتی و خصومت، زمینه گفت‌وگو و مداخله را فراهم سازد.

یافته‌های پژوهش از ضرورت آموزش نظام‌مند مهارت‌های خانوادگی نیز حمایت می‌کند. اگر بسیاری از اختلافات در سوءتفاهم، ضعف مهارت گفت‌وگو، ناتوانی در تنظیم هیجان و انتظارات ناهماهنگ ریشه داشته باشند، آموزش می‌تواند پیش از ایجاد بحران نقش محافظتی ایفا کند. طراحی الگوهای آموزشی مبتنی بر مهارت‌های خانواده و سبک زندگی اسلامی نشان‌دهنده ظرفیت نظام آموزشی برای ورود هدفمند به این حوزه است (8). چنین آموزش‌هایی می‌توانند از یک سو شامل مؤلفه‌های اخلاقی و معنوی مانند احترام، مسئولیت‌پذیری، مودت، مدارا و رعایت حقوق باشند و از سوی دیگر، مهارت‌های عملی مانند گوش‌دادن فعال، مذاکره، حل مسئله، تنظیم خشم و تصمیم‌گیری مشترک را دربر گیرند. این رویکرد تلفیقی با هدف اصلی پژوهش حاضر، یعنی استفاده مکمل از منابع دینی و دانش روان‌شناسی، هماهنگی دارد.

در نهایت، یافته‌ها نشان دادند که تقدم سازش بر جدایی به معنای حفظ زندگی مشترک در هر شرایطی نیست. در رویکرد دینی، تلاش برای اصلاح و حکمیت مقدم بر طلاق قرار دارد، اما زمانی که رابطه به وضعیتی آسیب‌زا و غیرقابل اصلاح رسیده باشد، جدایی در چارچوب حقوقی پذیرفته شده است. حقوق خانواده نیز ضمن حمایت از حفظ بنیان خانواده، ضرورت رعایت حقوق زوجین در هنگام جدایی را مورد توجه قرار می‌دهد (28). بنابراین، تبیین درست پیشگیری از طلاق مستلزم تمایز میان «حفظ رابطه سالم» و «حفظ صوری ازدواج» است. یافته پژوهش حاضر نشان داد که هدف مشترک قرآن، روایات و روان‌شناسی را می‌توان در حفظ یک خانواده سالم، مسئولانه و کم‌آسیب جست‌وجو کرد، نه استمرار اجباری رابطه‌ای که امنیت، کرامت یا سلامت اعضای آن را تهدید می‌کند. در مجموع، نتایج از امکان شکل‌گیری یک چارچوب تلفیقی حمایت می‌کنند که در آن آموزه‌های دینی مبانی اخلاقی و معنوی رابطه را فراهم می‌کنند، روان‌شناسی ابزارهای آموزشی و درمانی لازم را عرضه می‌کند و نظام حقوقی در شرایط نقض حقوق یا شکست سازوکارهای اصلاحی نقش حمایتی و تنظیمی بر عهده می‌گیرد.

پژوهش حاضر با محدودیت‌هایی همراه بود که باید در تفسیر یافته‌های آن مورد توجه قرار گیرند. نخست آنکه مطالعه از نوع کیفی، اسنادی و تطبیقی بود و داده‌های آن از متون قرآنی، روایی، تفسیری، حقوقی و روان‌شناختی استخراج شد؛ بنابراین، نتایج آن مبتنی بر تحلیل مفهومی منابع است و اثربخشی عملی راهکارهای استخراج‌شده در نمونه‌ای از زوجین به‌صورت تجربی سنجیده نشده

است. دوم آنکه گستردگی منابع اسلامی و تنوع دیدگاه‌های تفسیری، فقهی و روایی سبب می‌شود پوشش کامل تمامی دیدگاه‌های موجود در یک پژوهش واحد امکان‌پذیر نباشد. همچنین، تفاوت ماهوی زبان و مبانی معرفتی قرآن و روایات با روان‌شناسی معاصر، مقایسه مستقیم مفاهیم را دشوار می‌سازد و شباهت‌های مطرح‌شده در این پژوهش عمدتاً بر اساس کارکرد و هدف راهکارها تبیین شده‌اند، نه یکسان بودن مفاهیم. افزون بر این، شرایط فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی خانواده‌های معاصر می‌تواند بر امکان اجرای برخی راهکارها تأثیر بگذارد و این شرایط در یک مطالعه اسنادی به‌صورت مستقیم بررسی نشده است.

پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آینده چارچوب تلفیقی استخراج‌شده از این مطالعه را با روش‌های تجربی، کیفی و آمیخته مورد آزمون قرار دهند و دیدگاه زوجین، مشاوران خانواده، روان‌شناسان، متخصصان علوم دینی، حقوقدانان و داوران خانوادگی را درباره قابلیت اجرایی مؤلفه‌های آن بررسی کنند. همچنین، می‌توان بر اساس یافته‌های حاضر یک مدل آموزشی - مداخله‌ای برای پیشگیری و حل اختلافات خانوادگی طراحی کرد و اثربخشی آن را بر متغیرهایی مانند تعارض زناشویی، رضایت زناشویی، تنظیم هیجان، کیفیت ارتباط، صمیمیت، بخشودگی، اعتماد و گرایش به طلاق ارزیابی نمود. بررسی تطبیقی دیدگاه مذاهب مختلف اسلامی، تحلیل دقیق‌تر مفهوم حکمیت در مقایسه با میانجیگری و زوج‌درمانی، مطالعه نقش تحولات اجتماعی و فضای مجازی در شکل‌گیری تعارضات جدید و بررسی تفاوت راهبردهای مناسب برای مراحل مختلف چرخه زندگی خانوادگی نیز می‌تواند به توسعه ادبیات این حوزه کمک کند.

پیشنهاد می‌شود مراکز مشاوره ازدواج و خانواده، سازمان‌های آموزشی و فرهنگی، دانشگاه‌ها، مدارس، مراکز دینی و نهادهای مرتبط با خانواده، برنامه‌های منظم و مرحله‌بندی‌شده‌ای برای آموزش مهارت‌های پیشگیری و حل تعارض تدوین کنند. این آموزش‌ها بهتر است از پیش از ازدواج آغاز شوند و موضوعاتی مانند انتخاب آگاهانه همسر، شناخت انتظارات، سازگاری ارزشی و شخصیتی، حقوق و مسئولیت‌های متقابل، مهارت گفت‌وگو، گوش‌دادن فعال، تنظیم خشم، حل مسئله، مذاکره، همدلی و شیوه مراجعه به مشاور را دربر گیرند. همچنین، پیشنهاد می‌شود نهاد حکمیت خانوادگی با استفاده از افراد دارای صلاحیت اخلاقی، آموزش‌دیده و آشنا با اصول روان‌شناسی خانواده تقویت شود و میان خدمات مشاوره‌ای، مراکز حمایت خانواده و سازوکارهای حقوقی ارتباط منسجم‌تری ایجاد گردد. در موارد تعارض شدید نیز اصل حفظ امنیت و کرامت اعضای خانواده باید مقدم باشد و مداخلات به‌گونه‌ای طراحی شوند که ضمن فراهم کردن حداکثر فرصت برای اصلاح رابطه، از استمرار خشونت، تحقیر، اجبار یا نقض حقوق هر یک از زوجین جلوگیری کنند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاق

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

منابع

1. Zimon. Key Concepts and Theories in Family Therapy. Tehran: Roshd Publications; 2014.
2. Lebow JL, Snyder DK. Clinical Handbook of Couple Therapy: Guilford Publications; 2022.
3. Ebrahimi Louyeh A, Zolghadr A, Sohbatih A, Ojaqlou R. Examining Factors Affecting Family Disputes in Zanjan Province. 2013.
4. Enayat H, Dastranj M, Salmani F. Examining Factors Related to Family Disputes. Women and Society Quarterly. 2011;2(5):1-20.
5. Farjad M. Social Pathology. Tehran: Ney Publishing; 2011.
6. DiMatteo JM. Health Psychology. Tehran: Roshd Publications; 2013.
7. Emamzadehei N. The Effectiveness of Mentalization Training on Loneliness, Emotional Functioning, Family Friendliness, and Conflict with Parents Among Adolescent Girls with Internet Addiction: Islamic Azad University, Isfahan (Khorasgan) Branch, Faculty of Educational Sciences and Psychology; 2026.
8. Sadra A, Rezaei S, Charbashlu H, Vakili S. Designing an educational-training model based on family skills in the second secondary curriculum: Islamic lifestyle focusing on health. Islamic Lifestyle with Focus on Health. 2025;2(3).
9. Beheshti M. Family in the Qur'an. Tehran: Institute for Islamic Culture and Thought; 2006.
10. Al-Tabarsi Fia-H. Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an. Tehran: Islamic Culture Foundation; 2015.
11. Yahyaev N. Action-Oriented Methods of Family Education Between Husband and Wife from the Perspective of the Qur'an. Qur'an and Science. 2024;17(33):343-70.
12. Ghaemi AA. The System of Family Life in Islam. Tehran: Daftar-e Nashr-e Ma'aref; 2017.
13. Sobhani J. Nizam al-Nikah in Islamic Jurisprudence. Qom: Imam Khomeini Education and Research Institute; 2016.
14. Mirkhani Ea-S. A New Approach to Family Relations. Tehran: Agah Publications; 2016.
15. Azarbayjani M. Social Psychology with Reference to Islamic Sources. Tehran: Hawzah and University Research Institute and SAMT; 2014.
16. Hakimbashi H. The Verse of Nushuz and Striking the Wife from Another Perspective. Qur'anic Research. 2011;7(27-28):127-.
17. Sadr SM. Physical Punishment of the Wife. Qur'anic Research. 2011;7(27-28):92-4.
18. Mehrizi Z. Women's Personality and Rights. Tehran: SAMT; 2011.
19. E'Zazi M. Family Violence. Tehran: Psychology and Behavioral Sciences Publications; 2016.
20. Jalali M, Khodadadpour M. An Analysis of Arbitration in the Resolution of Family Disputes with Reference to the Family Protection Law (2012). Strategic Studies of Women. 2014;16(64):207-39.
21. Beheshtinia S, Sattarpour S. Resolution of Family Disputes in Islam. Fifth International Conference on Jurisprudence, Law, and Religious Studies 2022.
22. Ehsanbakhsh S. The Role of Religion in the Family. Tehran: SAMT; 2014.
23. Faghihi AN. Counseling in the Mirror of Science and Religion. Tehran: Hawzah and University Research Institute; 2015.
24. Blumberg SL. Fighting for Your Marriage: Wiley; 2010.
25. Beck JS. Cognitive Behavior Therapy: Basics and Beyond 2012.
26. Najafi M, Rezaeian Bilandi H, Ahmadi M. A Systematic Review of the Consequences of Emotional Divorce in the Family Based on Islamic Sources: A Qualitative Study. Islamic Studies of Women and Family. 2025;12(23):223-42.
27. Movahedi Rad M, Abbaspour Sisi H, Zarei Toofkhaneh M. Conceptualization of divorce prevention of spouses based on Islamic perspective. Islam and Family Psychology. 2025;1(2):37-64. doi: 10.30471/ipf.2025.10790.1019.

28. Safaei. A Concise Family Law. Tehran: University of Tehran Press; 2014.